

3. Jazykové prostředky se slohovou platností (doc. PhDr. Milena Krobotová, CSc.)

Obsah kapitoly

Text kapitoly

Jazyk je skříňka Pandořina napěchovaná dary dobrými i nedobrymi. Umožňuje myslit i nemyslit, hořet ohnivým keřem ducha i „blbnout“; dává se Máchovi i novinkáři, vyznavačské pravdě věrozvěsta a mučedníka i protřelé lži padouchově. A již tím, že je na světě, plodí prazvláštní pověry.

(Pavel Eisner)

Cíle

- Charakterizovat slohovou platnost prostředků jednotlivých jazykových plánů.
- Uvědomit si možnosti využití prostředků jazykových plánů při stylizaci textu.
- Použít získaných poznatků v konkrétních situacích.
- Poznat základní nedostatky, kterých se při stylizaci textů dopouštíme.

Průvodce studiem

Ve třetí kapitole se zaměříme na slohovou platnost jazykových prostředků lexikálních, hláskových, grafických, morfologických, slovotvorných a syntaktických. Všechny části kapitoly vycházejí ze základních hledisek dělení jazykových prostředků, i když jsem si vědoma toho, že dělení prostředků jednotlivých jazykových plánů není ze stylistického hlediska jednotné. Zvolila jsem však takové kritérium dělení, které se mi nejvíce osvědčilo v praxi. Věřím, že i tuto kapitolu bez problému zvládnete a využijete všech znalostí, jež jste doposud při studiu získali. K tomu vám přeji hodně úspěchů.

Doba potřebná ke studiu

Předpokládám, že studium kapitoly zvládnete za 4 hodiny.

3.1 Lexikální prostředky se slohovou platností ↑

K členění lexikální prostředků přistupují odborníci z různých hledisek.

3.1.1 Rozsah užívání jazykových prostředků na území národního jazyka ↑

Slova spisovná jsou ve své podobě stylisticky neutrální a vyskytují se ve všech funkčních stylech.

Jazykové prostředky na území národního jazyka

Slova nespisovná

- **Dialekt (dialektismy).** Slova nářeční, typická pro jednotlivé územní oblasti (*šufánek, roba, ogar*), některá

jsou pro běžného uživatele jazyka z jiné regionální oblasti téměř nesrozumitelná (*suden* - koš, *mejšlata* - pantofle, *gule* - ovocné knedlíky).

- **Interdialekt.** Představuje nejvyšší vývojové stadium tradičních teritoriálních dialektů, např. v Čechách obecná čeština (máme na mysli slova domácího i cizího původu, př. *voblejvat*, *akorát*, *štrikovat*, obvykle spojené s expresivitou, př. *zfušovat*, *kápnout božskou* aj.).
- **Městská mluva.** Využití dvou nebo více jazykových útvarů při komunikaci obyvatel města. Městská mluva pražská je založena na obecné češtině, brněnská na středomoravském dialektu apod.
-
- **Regionalismy.** Užívá se jich ve více nářečních oblastech, zvláště typické jsou rozdíly mezi českou a moravskou oblastí (*suk* - uzel, *zmola* - rokle). Některá z těchto slov již počítáme do spisovné slovní zásoby (*truhlář* - stolař, *překážet* - zavazet). Ve stylistice se uplatňují zvláště ve stylové oblasti prostě sdělovací, ale také v uměleckém stylu, v pásmu řeči postav, v řeči lidových vypravěčů (jde o koloritní funkci), ve vtipech a humorných epizodách jako projev autentičnosti.

Úkol 17

Charakterizujte nespisovné výrazy z regionálního hlediska:

Šufánek, ogar, roba, stolař, kysel, suden, mejšlata, suk, duchna, víno, přilípnout se (na někoho), drandit, umorousaný, plkat, hody.

3.1.2 Užívání jazykových prostředků v určitém sociálním prostředí ↑

Řadíme je ke sloům stylově příznakovým (podle současné terminologie jde o tzv. *poloútvary národního jazyka*).

Jazyk a sociální prostředí

- **Slang.** Soubor nespisovných pojmenování, která se vyskytují v pracovních nebo zájmových skupinách lidí. Typickým znakem je silná emocionalita, častá expresivní metaforičnost, deformace slova. Ze stylistického hlediska jde o výrazný charakterizační prostředek postavy, prostředí nebo situace, př. slang sportovní (*betony*, *bomba*, *běžet půlku*), vojenský (*opuštěák*, *bažant*, *lapiduch*), studentský (*šprtát*, *plavat*, *úča*, *prófa*) apod. Proniklo i označení „obecný slang“; výrazy přesahující původní zájmové prostředí se označují jako *interslang*. (J. Hubáček, 1988).
- **Profesionalismy (profesní mluva).** Používají se v různých profesích místo úzce odborných termínů. Tvoří se nejčastěji univerbizací (*signálka*, *skládačka*, *kalkulačka*, *osobák*), uplatněním metafory, synekdochy a jiných asociací (*palubovka*, *jedenáctka*, *ofsajt*), skládáním (*autobagrista*, *hydrostavba*, *mikrojesle*) apod. Ve stylistice jsou charakterizačním prostředkem uměleckého stylu, mohou se vyskytnout i ve stylu populárně naučném a hovorovém.
- **Argot.** Nespisovná pojmenování, používají je určité skupiny lidí s cílem utajit před veřejností obsah interní komunikace (*prkenice* - náprsní taška, *zatloukat* - zapírat, *bourat káču* - vyloupit pokladnu). Typická je bohatá synonymie (peníze = *prachy*, *směti*, *květy*, *boby*, *cinkanina*, *pavučiny*, *vata*, *mejdlo*, *mergle*, *grešle* apod.). Někdy se jich využívá jako charakterizačního prostředku v beletrii. Argoty vycházely z jazyka jidiš (jazyka východoevropských Židů založeného na němčině), z mezinárodní mluvy rotwelsch a z romštiny. Máme literární svědectví o existenci místních argotů: pražské galérky (např. *dacan*, *dales*, *vybilit*, *vodprejsknout*) a brněnské plotny (např. *bims* - chléb, *čechr* - flám, *lochna* - díra, *lochit se* - smát se aj.). Výrazy se vyskytly i v umělecké literatuře, př. *chlupatej* - policista, *hrát na housle* - pilovat mříže aj. V hovorovém jazyce dodnes žijí některá slova a frazeologické obraty: *mejdan*, *čokl*, *špicl*, *šlamastika*, *dávat bacha*, *být v bryndě* apod. (J. Suk, *Několik českých slangů*. Praha 1991).

3.1.3 Příslušnost jazykových prostředků ke stylovým vrstvám ↑

K prostředkům *stylově bezpříznakovým (neutrálním)* řadíme slova gramatická (*na*, *s*, *kolem*, *ale*, *když*), některé číslovky (*dva*, *mnoho*), některá příslovce (*hned*, *včera*) i některá pojmenování věcí (*okno*, *les*, *sklo*), dějů (*volat*, *psát*, *jet*), vlastností (*zelený*, *pomalý*, *smutný*) apod. Opakem těchto slov jsou *slova stylově příznaková*. Mezi oběma skupinami neexistuje ostrá hranice, v kontextu se často slovo bezpříznakové stává příznakovým (*pero*

Neutrálnost a příznakovost

plníme inkoustem x inkouste jeden!).

Stylově příznakové prostředky, jejichž příznak je patrný i mimo kontext, nazýváme stylově inherentní a jsou součástí jednotlivých stylových vrstev. Řadíme k nim:

- **Kolokvialismy (hovorová slova)**. Jsou součástí hovorové stylové vrstvy. Užívá se jich i ve stylové vrstvě publicistické a umělecké (*šéfovat, jednat fér, brknout někomu, dát někomu echo, být kaput*). Většina z nich nepatří do spisovného jazyka, často jde o slova expresivní (*chalupář, džínsy, tramvajenka, šampus*).
- **Termíny**. Lexikální prostředky odborné stylové vrstvy. Jde o pojmenování ze soustavy jednotlivých vědních oborů, která zaručují přesnost a jednoznačnost textu, významovou ustálenost i možnost tvořit potřebné odvozovací řady (*synchronie, synchronický, synchronizovat, synchronizace, synchronizátor* aj.). Termíny podléhají vývoji a jsou závislé na společenském uplatnění jednotlivých oborů. Některé zastarávají (*lučba, krasověda*), nové vznikají (*velkovýkrma, porodnost, dopad, úhyn*). Rozšířeným jevem je *determinologizace*, ztráta jedinečnosti a přesnosti termínu, který přechází do jiných stylových vrstev, nejčastěji publicistické (*sféra, atribut vědecké práce, hýřit superlativy, trend, stimul, médium* aj.). Oproti tomu *terminologizace* je jazykový proces, při kterém slovo (výraz z běžné řeči) nabývá v odborném jazyce odborný význam a ráz termínu, př. *hlava* (motoru), *lžice* (bagru) aj.

Pro zájemce

Z **jazykového** hlediska rozlišujeme:

- termíny v užším slova smyslu, užívá se jich v běžné komunikaci bez odborné přesnosti (*dálnice, anténa, kyselina* aj.);
- termíny automatizované, byly přejaty z neutrální slovní zásoby nebo z jiného oboru (*zub pily, matka šroubu, koleno roury, buben stroje* aj.).

Podle **struktury** dělíme termíny na:

- jednoslovné (*kádinka, kružnice, parametr*);
- víceslovné (*akční radius, pravý úhel, spalovací motory*);
- Podle **původu** máme termíny:
- domácí (*trojúhelník, sloveso*);
- přejaté (*hepatitida, verbální substantivum*).

Ve skupině přejatých termínů rozlišujeme **internacionalismy** (*telefon, automat, atom*) a **kalky**, doslovné překlady z cizích jazyků (*zeměpis, životopis, parolod', myš u počítače*).

- **Publicismy**. Vyznačují se především automatizovaností (*celostátní měřítka, zabezpečení úkolů*). Některé z nich již působí otřele a bývají označovány jako **klišé** (*hladký průběh, ventilovat otázku, obléci reprezentační dres*). V oblasti publicistické je patrná tendence k tvoření multiverbizačních jednotek (*spotřebitelská veřejnost, sportovní veřejnost, odborné kruhy* apod.).
- **Poetismy**. Lexikální prostředky omezené pouze na uměleckou vrstvu, jsou zpravidla dány uměleckým směrem nebo školou (*hrdobce, sladkobolný, modrojas*), ale také dobou (*oř, niva, pábitelé, postřižiny*).
- **Slova knižní**. Mají zvláštní postavení mezi stylově příznakovými prostředky; váží se na písemný projev. Jde o slova frekvenčně omezená, některá zastarávají a jejich ráz je nadneseně slavnostní (*sklon, slouti, změt, poryv, posléze, pročež, slynout*), ale také o frazeologické obraty, např. *je jak třtina větrem se klátící; zůstal stát jako Lotova žena; četl někomu levity* aj. Charakter knižnosti mají i některá slova přejatá (*negovat, evokovat, relevantní, aspekt*). Mnohá z těchto pojmenování mají charakter eufemistického vyjádření (*korpulentní, arogantní, invektiv*). V mluveném projevu působí intelektualizovaně, někdy nadneseně. Jindy mohou mít i charakter komický. Tohoto momentu záměrně využívá umělecký projev (*Paní Jirsáková pravila, abychom se chovali slušně, což jsme činili, jelikož nechceme být pitomci*. K. Poláček). Do knižní vrstvy se někdy zařazují **slova papírová** (*sestávat*,

pozůstat z něčeho, dotýčný, stávající, rukoudáním). Vznikla obvykle pod cizím vlivem a dnes je hodnotíme jako zastaralá. Bývají součástí zvláště administrativního stylu.

Úkol 18

Uveďte, zda označená slova jsou výrazy knižní nebo neologismy:

Pamatuji se dobře, jak etiketovali stereotypně naši staří profesori a literární biografové a historikové F. L. Čelakovského: náš klasik. (F. X. Šalda) - Je to tedy netrpělivec a prud'as. (B. Říha) - Bude ale již jednou nutno naši hudební historii až po dnešní dobu přeorientovati a přemysleti. (V. Helfert). - Žádné odedávno, ale přesná data a místa. (M. Horníček) - Dr. Špita ho starému nedopitovi svěřil na čestnou záruku, že ho nikam nezavede než prohlídkou po městě, nikam na žádné flámisko a že ho včas dopraví do nemocnice a zpět. (K. M. Čapek-Chod)

3.1.4 Časové zařazení pojmenovávací jednotky ↑

Dává lexikálním jednotkám charakter příznakovosti, a to ve srovnání s jednotkami, které pocítujeme jako neutrální.

Dobové
zařazení
pojmenovávací
jednotky

- **Historismy.** Slova spisovná, která pojmenovávají již neexistující reálie. Vyskytují se v historických textech jako termíny nebo v umělecké literatuře při charakteristice doby, postav, prostředí. Nemáme k nim soudobý ekvivalent (*halapartna, kratiknot, palcát, brnění, krejcar, čeledín* apod.). Můžeme rozlišovat historismy římské (*atrium, falanx, prétor* aj.), středověké (*purkmistr, cimbuří, parkán*) apod. Historismy lze seskupovat do věcných okruhů, neboť souvisí se společenským životním stylem, př. názvy zbraní (*řemdich, kuše, palaš, totach*), vojenské tituly a poměry (*kaprál, lajtnant, lancknecht, mušketýr, práce*), názvy peněz (*tolar, zlatka, rýnský*), řemeslníků a zaměstnání (*platněř, kolomazník, poklasný, psář*) apod. Rozlišujeme historismy domácího původu (*vozataj, koloděj*) a cizího původu (*rathaus - radnice, ungelt - celnice, knecht - pacholek*).
- **Slova zastaralá a zastarávající.** Mají nové, vhodnější ekvivalenty (*lučba - chemie, silozpyt - fyzika, ujec - strýc z matčiny strany* apod.). Může však jít také o starší tvar slova (*básniř, parolod', autostráda*). Mnohá slova zastarala jen v některém ze svých významů (*hrubě* ve významu „velmi“, *poledne* ve významu „jih“, *zboží* ve významu „majetek“ apod.). Zastaralá slova se za určitých podmínek mohou stát znovu slovy živými; představují potenciální pramen rozšiřování slovní zásoby (*hasič - požárník - hasič; policie - veřejná bezpečnost - policie* apod.).
- **Archaismy.** Spisovná zastaralá slova, která se vyskytují v literárních textech. Máme pro ně vhodné ekvivalenty, a proto se jich používá jako charakterizačního prostředku doby (*móresy, rynk, jicha, praporec, fortelný*). Podle jazykové struktury rozeznáváme archaismy: lexikální (*šlójíř - závoj, famfrnoch - střepec, pinta - stuha*), hláskové (*birýt - baret, ohořalý, šenkéř, mučedlník*), slovtvorné (*kabátec, praporec, lahvice, dřevce*) - archaická je např. přípona *-stvo* (*přátelstvo, manželstvo, hrdinstvo*) - a sémantické (*branný - hlídač v bráně, loket - délková míra, znamenitý - sloužící jako znamení* aj.). Archaismem se může stát i slovesná vazba (*sednout na kůň*).

Úkol 19

Vyhledejte všechny stylově zabarvené lexikální prostředky a zhodnoťte jejich slohovou funkci:

Jeden čas se podobalo, že Florian Mariánek připiše Březinova filozofa do rejstříku svých nebožtíků a že mu bude obstarávat pohřeb. Než nestalo se tak. Jiřík se vytrhl smrti, ale zápas ten ho zkrušil. Byl všecek vysílen. Královský zemský fysikus doktor Globic uznal, že jeho mladý pacient nenabude sil z lahviček od „zlatého vola“, i kdyby mu jich sebe více předepsal, nýbrž že nesmí zůstat ve svém pokojíčku, že musí ven na zdravé povětrí.

(A. Jirásek, *Temno*)

Časté jsou v dílech A. Jiráka, V. B. Třebízského, Z. Wintra, V. Vančury, M. Kratochvíla, J. Šotoly, V. Neffa aj. S. Čech v povídce *Nový epochální výlet pana Broučka, tentokrát do XV. století* přibližuje např. husitské období různými staročeskými názvy jídel (*šalše* - omáčka, *varmuž* - kaše), oděvů (*klok* - plášť) nebo zařízení domácnosti (*koltra* - záclona, *okřín* - mísa) apod.

- Archaismům jsou blízké **bibliismy** (*oltář, svatyně, zvěstovat, den sváteční*); často jde o kalky z latiny (*milosrdenství* z *misericordia*).
- **Neologismy**. Jsou opakem slov zastaralých. Důvodem jejich vzniku je potřeba označit novou realitu. Jde o slova nová, dříve neznámá, vztahujeme je k současnosti. Vznikají z příčin vnějších i vnitřních. *Vnější* (mimojazykové) příčiny jsou vyvolány společenskou potřebou pojmenovat nové věci, *vnitřní* (jazykové) důvody jsou stylistické a strukturní (např. básnický jazyk). Pramenem neologismů je i stylová oblast odborná (př. nová pojmenování z oblasti výpočetní techniky), publicistická (*skluz, nárůst, dopad, nárokovat* aj.), ale i běžně dorozumivací, hovorová (*bytovka, záchytka* aj.). V odborné oblasti nahrazují neologismy např. slova, která z důvodů věcných přestala vyhovovat (např. název *elektronka* vytlačil starší název *radiolampa*, *bleskosvod* vytlačil pojem *hromosvod*, *holý podmět, holý přísudek* byl nahrazen pojmenováním *základ podmětu, základ přísudku* apod.). Neologismy vznikají přejímáním z cizích jazyků (*mikroelektronika, gerontologie, futurologie, barbína* - nejen panenka, ale i mladá hezká dívka aj.), z domácích základů afixací (*zrcadlovka, vyklápečka, zesilovač, bavič*), skládáním (*galapřehlídka, dvojgaráž, záměruplný*), časté jsou hybridní složeniny (*fotopotřeby, autoklíče*). Výrazně přibylo slov s první částí *maxi-* (*maxiverze*), ale zvláště pak slov s *mini-* (*minialbum, minianketa, minidílna, minifarma, minifólie, minigril, minikamera, minikonference, minikurs, minimixer, minipovídka, minirecital, miniseriál* aj.). Kombinování prvků domácích a cizích se vyskytuje i u slov dalších (*paltest, sklolaminát*). Uplatňují se zkratky, značky a slova značková (*Mgr., Bc., DiS., SMS*). Odvozování i skládání je často modelové (podle slova *siláž* byla utvořena slova *senáž, slamáž*, podle slova *železobeton* slova *pórobeton, škvárobeton* apod.). Vedle slovotvorných neologismů (viz výše) se tvoří také neologismy souslovné (*pokojová stěna, bytové jádro*), frazeologické (*raketový nástup* - ve sportu) a sémantické (*paměť počítače*). Neologismy se stylovým příznakem jsou typické pro uměleckou oblast, v níž jsou aktualizačním prostředkem (*pěchotinec* - voják, *kráčivec* - chodec, *obžurky hnízd* - okraje hnízd), dále se vyskytují v oblasti odborné a publicistické (viz výše). Někdy je dokonce známé autorství neologismů, např. *saxofon* (název dal nástroji belgický nástrojář Adolf Sax), *liliput* (J. Swift v románu *Gulliverovy cesty*), *utopie* (název spisu T. Moora), *altruismus* (podle A. Comta), *robot* (podle J. Čapka) apod. V Anglii se stalo v současné době neologismem např. slovo *remoska*, které bylo přejato z českého prostředí společně s výrobkem.

Úkol 20

Uved'te, které jazykové prostředky jsou nositeli stylové příznakovosti:

„V hrdlo lžeš!!“ rozkřikl se muž s lucernou. „Věziž, že jsem usedlý pražský měšťtín a věrný Čech. Ale ty jsi jistě cizozemec poběhlý, ježto mluvíš nějakou změtenú řečí a odieváš se takým rúchem potvorným.“

(Podle Sv. Čecha)

- **Okazionalismy**. Prvky v jazyce, které nejsou známé jako jazykové jednotky, ale současně také nejsou známé jako slovotvorné typy (modely), př. *rozchýlit se*. Jsou jim blízká *eiromena* (hapax legomená) - jde o slova, která se v textu, případně v řeči vyskytují jen jednou (jejich frekvence v textu je 1). Přitom nemusí jít o nějaké exkluzivní, okazionalní slovo, ale o slovo běžné. Celkový počet eiromen je ukazatelem autorova vkusu a stylistických schopností ozvláštnit text. Vysoký počet eiromen bývá v esejích, v lyrizovaných textech, v básních, v žurnalistice, v popisných textech, nízký počet je v didaktické próze.

Pro zájemce

Výraz *okazionalismus* pochází z latinského *occasio* - příležitost; má dva významy, a to v oborech: 1. *filozofie* - doktrína ve francouzské a nizozemské filozofii v 17. - 18. stol., snažící se dořešit základní problém Descartova dualismu - vztah mezi myslící a rozprostraněnou substancí, jejichž předpokládaná samostatnost vylučuje vzájemné přímé ovlivňování. Stoupenci okazionalismu našli řešení nepřímo přes Boha: spojení substancí uskutečňuje při zvláštních příležitostech sám Bůh, který může být příčinou čehokoli; vše je pouze „příležitostí“ pro jeho zasahování. Významným představitelem N. Malebranche; 2. *jazykověda* - příležitostný novotvar, např. *odtkaničkovat boty* (vyvléknout z nich tkaničky); rozšíří-li se, stane se neologismem, popř. běžným prvkem slovní zásoby <http://leccos.com/index.php/clanky/slovni-zasoba>.

3.1.5 Frekvence jazykového prostředku ↑

Slova dělíme na *frekvenčně neomezená*, užívaná rovnoměrně ve všech stylových oblastech, a na *frekvenčně omezená*, ke kterým řadíme slova ojedinělá a skupinu slov řidčeji užívaných. Vyskytují se ve všech stylových oblastech, nejčastěji v oblasti umělecké, kde jsou jedním z charakteristických rysů individuálního autorského jazyka (např. F. Šrámek: *rozbloudit se, zatrpět*; M. Pujmanová: *zastrádat*; V. B. Třebízský: *starostlivec, rozvášněnec, rozpamatovat se*). Údaje o výskytu slov zachycuje *frekvenční slovník* (např. J. Jelínek, J. V. Bečka, M. Těšitelová, 1961).

Jazykový
prostředek a
jeho frekvence

3.1.6 Původ jazykového prostředku ↑

Rozlišujeme slova domácí, cizí, přejatá z různých jazyků a v různém stupni zdomácnělá. Tato slova se zařazují do různých stylových oblastí: do odborné - *termíny* s charakterem *internacionalismu* (*surrealismus, kodifikovat, separát*), do publicistické - *publicismy* (*aktuální, delegace, trend*), do umělecké - *poetismy* (*spleen*), do hovorové - *kolokvialismy* (*špitál, trable, paraple*), *profesionalismy* (*glajcha*), *slangová slova* (*esšálek, štulpny*).

Jazykový
prostředek a
jeho původ

Pramenem velké části internacionalismů jsou klasické jazyky, latina a řečtina (*atom, filozofie, diskuse, informace, investice, historie, hymna, génius* aj.); menší počet slov je původu francouzského (*prezident, revoluce, miliarda*), italského (*banka, konto, soprán, alt, čelo* - včetně hudební terminologie) či anglického (zvláště sportovní termíny: *sport, start, fotbal*, ale i označení technických zařízení: *buldozer, bagr* aj.).

Pro zájemce

U některých z těchto slov známe také bližší okolnosti jejich vzniku. Podle řeckého *margaron* bylo v 19. století utvořeno slovo *margarin*; název *linoleum* utvořil ze slov označujících *len* a *olej* Angličan Wallon roku 1860; slovo *omnibus* vzniklo v Paříži roku 1825 a nápodobou podle tohoto názvu vznikla v Anglii slova *trolejbus, autobus* apod. Slovo *tranzistor* vzniklo z anglického *transformer* (transformátor) *resistor* (odpor), a to spojením první části slova prvního a druhé části slova druhého. Zkratkovým slovem je i slovo *nylon* (New York London) a slovo *silon* vzniklo podle tohoto slova. Ustálilo se proto použití názvů umělých látek, které končí na *-on*, př. *dederon, perlon, kasilon, dralon, kapron*. Jsou to umělá slova, která ne vždy vznikla zkracováním. Součástí české slovní zásoby se stalo v současné době slovo švédského původu *ombudsman*, které se v původním jazyce vyslovuje (ombüdsman) a znamená *důvěrník*. Přešlo k nám jako citátové slovo. Instituce se ze Švédska rozšířila i do jiných zemí a v souhlasu s tím přejala název dánština, norština, angličtina, němčina. Hlásková podoba slova je pro češtinu trochu nezvyklá, zvláště skupina souhlásek *-mb-* a *-dsm-*, která může vyvolat asociaci s nespisovnými výrazy jako *hastrman, čechman* aj. Internacionalismy se nemusí vyskytovat shodně ve všech evropských jazycích (např. slova *benzín* se užívá ve stejném významu v němčině i češtině, kdežto v angličtině je výraz *petrol*; slovo *perón* je převzato z francouzštiny, ale tam znamená *schodiště* apod.).

Ve všech stylových oblastech se uplatňují *slova citátová* (*ex libris*, lat. - z knih, umělecky

provedené označení majitele knihy, malý grafický list, vlepovaný na vnitřní stranu knižních desek; *ad libitum* - podle libosti; *enfant terrible*, franc. - strašné dítě, člověk nekonvenčního chování). Jde obvykle o slova příznaková a často bývají výrazem intelektualizace projevu nebo snahy po exkluzivitě vyjadřování (*happy end, esprit, faux pas* aj.), v současné době je zvláště módní anglické *no comment*.

Od těchto pojmenování se liší opravdové **citáty** v cizím jazyce, k nimž řadíme také přísloví a úsloví, např. *Carpe diem!* (Využij dne!); *Cherchez la femme*. (Hledej ženu.)

Ustálenými formulacemi jsou **okřídlená** nebo **živá slova**. Jde o sentence historických osob, spisovatelů nebo literárních postav, které se váží k určité konkrétní situaci. Citují se doslovně, obvykle v původním jazyce, a to v situacích podobných nebo původní situaci něčím připomínajících, např. *Heureka!* (Našel jsem!); *Veni, vidi, vici*. (Přišel jsem, viděl jsem, zvítězil jsem.); *L'état c'est moi*. (Stát jsem já.) Mohou se však uvádět také v překladu (*Být či nebýt? A přece se točí!*).

3.1.7 Struktura jazykového prostředku ↑

Jednoslovné pojmenování se ze stylistického hlediska uplatňuje jako kolokvialismus, profesionalismus, slovo slangové, často jde o tzv. **univerbizační jednotky**, a to zvláště v oblasti běžně mluveného jazyka, který má tendenci k úspornému vyjadřování (*výpadovka, vysoká, trvalá, plzeňské, vepřové*). Zřídka se vyskytnou v odborné oblasti (*růžovka* - muchomůrka, nazývaná také „masák“). Univerbizace je zvláště příznačná pro slang (viz výše). Nevýhodou univerbizovaných pojmenování je jejich případná víceznačnost, a proto jsou mnohdy zřetelná až v kontextu (*modráky* - pracovní oděv; modřiny).

K víceslovným pojmenováním patří tzv. **multiverbizační jednotky**, které vznikají na pozadí jednoslovných pojmenování. Mají stylový příznak knižnosti a nejčastěji se vyskytují v oblasti publicistické, ale i odborné a umělecké (*spotřebitelská veřejnost* x spotřebitelé, *podat důkaz* x dokázat, *dát možnost* x umožnit apod.). Některé z nich lze řadit k pojmenováním metaforickým (*bílé zlato* x cukr, *modrá armáda* x železničáři) a používá se jich především v oblasti publicistické.

Jazykový
prostředek a
jeho struktura

Úkol 21

Vyhledejte pojmenování vzniklá univerbizací; určete jejich stylovou hodnotu:

Domnívám se, že o výsledku letošního ročníku rozhodnou především kopce, těch je požehnaně, a také úvodní časovka, byť měří pouhých 7 km. - V zasedačce bylo velmi živo. - Jednou, když jsme vyhráli deset dorosteneckých mistráků za sebou, čekaly na nás v úzké kabině nové dresy. - Za městem jsme uviděli převržený nákladřák. - Chtěl bych dvě piva a sáček tamhletěch buráků. - Když jsme odcházeli z plovárny, přehodili jsme přes sebe frotáky. - Probudila jsem se a kukačky odbíjely jednu hodinu po půlnoci.

Sdružená pojmenování bývají často publicismy (*postavení mimo hru*) nebo termíny (*spalovací motory, literární útvary*).

Úkol 22

Vyhledejte sdružená a multiverbizovaná pojmenování; zařadte je do příslušné stylové oblasti:

Největším šokem byla pro mne lyžující veřejnost. - Patří sem např. malárie - spavá nemoc. - V tomto okamžiku nastává jarní rovnodennost a začíná astronomické léto. - Pilotované kosmické lety mezinárodních posádek na

orbitálních lodích a stanicích jsou kvalitativně novou etapou rozvoje kosmonautiky. - Je tady krahujec a datel černý, krkavec a jestřáb lesní, ostrž i náš nejmenší zpěvák, pětigramový králíček. - Kde hledat příčiny této oblíbenosti mezi naší sázkařskou veřejností?

Do skupiny víceslovných pojmenování věcí, představ, dějů patří zvláštní spojení, která jsou ustálena a tvoří soubor stylově dynamických prostředků - **frazeologii**. Patří k nim:

- **Frazeologický obrat.** Obrazná je pouze jedna část pojmenování, druhá si ponechává původní význam (*pekelný hluk, lví podíl, na vlas stejný*). Využívá se jich pro intenzifikaci obsahu, a to ve všech stylových oblastech kromě odborné. Termín „frazeologický obrat“ není ustálen (viz také frazeologické spojení, frazeologismus, úsloví, klišé, fráze). Považujeme ho však za vhodné označení uvedené skutečnosti.
- **Rčení.** Je obrazné v celém svém rozsahu vyjádření (*vyrůstá z dětských střevíčků, být pátým kolem u vozu, mít za ušima, teče mu voda do bot, vzít vítr z plachet, uhodila kosa na kámen*). Většina z nich je lidového původu (*mluvit do větru*), některá však vznikla uměle (V. Šmilovský: *přijít pod kladívko* - do dražby; Z. Winter: *otvírat stříbrným klíčem* - dosáhnout za úplatek). Mnohá rčení zastarávají, vznikají nová, často módní, která přijímají charakter klišé nebo fráze, otřelého vyjádření (*řící na rovinu, dát ránu pod pás*). Spojení, která jsou pro jazyk osobitá a nepeložitelná do jiného jazyka, se označují jako **idiomy** (*nechat na holičkách, mít za lubem, na jedno brdo, vzít pochopa, honit bycha* apod.). Připomínáme, že od rčení odlišujeme:
- **Pořekadla.** Mají stálou, neměnnou podobu, jde o průpovědky situační nebo charakterizující osoby. Často mívají veršovou podobu (*Dočkej času, jako husa klasu. My o voze, on o koze.*).
- **Příslloví.** Krátké průpovědi s mravním, etickým ponaučením, které mají smysl samy o sobě a nepotřebují kontext (*Kdo se směje naposledy, ten se směje nejlépe. Vrána k vráně sedá, rovný, rovného si hledá.*).
- **Pranostiky.** Podávají zkušenosti o přírodních jevech (*Lucie noci upije, ale dne nepřidá. Medardova kápě čtyřicet dní kape. Na svatého Řehoře letí čápi od moře.*).
- **Přirovnání.** Je založeno na zachycení symbolu vlastnosti. Skládá se: z předmětu, který se přirovnává (a); obrazu, ke kterému se přirovnává (b); ze společného znaku obou (c). Jako příklad můžeme uvést: *Děvče (a) krásné (c) jako růže (b)*. Účinnost spočívá v názornosti přirovnání (*budova ve tvaru L, slunce pálí jako o žních, vytahuje se jako tričko*), v intenzifikaci vlastnosti (*daleko jako do Prahy, pracuje jako lev*), v ironickém zabarvení (*krk jako žirafa, nos jako okurka*) nebo v estetickém vyjádření (*dukáty zvonily jako dětský smích, zbledla jako měsíc, přešlapoval v rozpacích jako v malých botách*). Přirovnání nemusí být vždy vyjádřeno prostřednictvím „jako“, ale i jinými prostředky, např. pádem (*myšlenka letí šípem*), příslovcem, příslovečným výrazem (*je farářsky vyholen, šelmovsky se podívala*), adjektivem (*pomněnkové oči*). Nejčastěji se používá v oblasti hovorové, umělecké, méně v publicistické a odborné.

Úkol 23

Stanovte, jakými prostředky jsou vyjádřena uvedená přirovnání:

Má fialkové oči. - Počínala si jako tetka na jarmarku. - Podíval se na mne zločinecky. - Má stále žízeň jako trám, proto pije jako duha. - Krásná myšlenka letí šípem mezi unavený lid. - Podívala se na něj šelmovsky a mrkla.

3.1.8 Citové zabarvení jazykového prostředku ↑

Nocionální slova (bez citového zabarvení) mají jen věcný význam, jsou citově neutrální. Jejich protějškem jsou **emocionální slova** (citově zabarvená), která vyjadřují citový vztah mluvčího ke skutečnosti.

Jazykový prostředek a jeho citové zabarvení

Kladné hodnocení skutečnosti odrážejí:

- **meliorativa**, slova lichotivá (*mamička, srdíčko, brouček*);
- **familiární slova**, užívá se jich v důvěrném styku citově sblížených lidí (*mami, tati, kafe, dobrůtka*); někdy se z nich vyčleňují výrazy typické pro dětskou mluvu (*bebínko, hajat, dadat, bumbat, udělat báb*);
- **hypokoristika**, jména domácká, různé obměny osobních jmen, např. zkomoleniny, zkratky, zdobnělny (*Vlád'a, Hanička, Pepa, Mája, Zuzi*);

- **eufemismy**, slova zjemňující nepříjemné věci (*odcizit* x ukrást, *nečistota* x špína, *má náladu* x je opilý);
- **tabuová slova**, jsou základem eufemismů, jde o zjemnělé pojmenování věcí z obavy před jejich přímým pojmenováním (*lucifer*, z lat. - nosič světla; *rohatý* - čert, *medvěd* - z medojed; zvíře, které jí med).

Záporné hodnocení skutečnosti vyjadřují:

- **pejorativa**, odrážejí postoj mluvčího k pojmenované realitě, zveličují některou z negativních vlastností (*čahoun*, *držgrešle*, *drzoun*);
- **dysfemismy**, protějšky eufemismů, hanlivá slova, nadávky (*zmiže*, *beran*, *hyena*, *břicháč*); v umělecké literatuře jsou výrazným stylistickým prostředkem (např. J. Drda, K. Čapek aj.);
- **vulgarismy**, sémanticky blízké dysfemismům, slova zhrubělá (*volovina*, *kecat*, *kotrba*, *nakrknout se*);
- **ironismy**, označují nepříjemnou skutečnost tím, že vyjadřují opak toho, co mluvčí nebo pisatel míní (*To je pěkný pořádek!* = Nepořádek. *To se vám opravdu povedlo!* = Nepovedlo se vám to.); ironické zabarvení mohou v kontextu získat také deminutiva (*jeho problémečky*; *životní románeček*).

Emocionalita a expresivita

Emocionální slova bývají často *slovy expresivními*. Emocionálnost je užší pojem než expresivnost. Všechno, co je emocionální, je současně i expresivní, ale ne všechno expresivní je emocionální. J. Zima (1961) dělí expresivitu na **inherentní**, **adherentní** a **kontextovou**.

Slova
emocionální a
expresivní

Inherentní expresivita. Je implikována ve slově samém. Podle způsobu vyjádření rozlišujeme:

Inherentní
expresivita

- **Hláskovou expresivitu.** Projevuje se nezvyklým hláskovým sledem, např. spojením měkkých souhlásek se samohláskami *o*, *u*, popř. s dvojhláskou *ou* (*čučet*, *čochtat*, *hňup*, *nekňuba*, *dobat*, *tululum*, *ňouma*, *fňukat*); v určitých hláskových skupinách vyvolává expresivní příznak také hláska *ch* (*chrchlat*, *chumlat*, *chlemtat*). Příznakové jsou skupiny hlásek *cv*, *čv*, *čm* (*cvrknat*, *čvachtat*, *čmoud*). Výraz může být hláskově komolen (*šstudent*, *týgr*, *počta*), může jít i o hláskové varianty s významovým odstínem (*mlejn*, *mejlit se*, *ouplněk*, *ouřad*, *vodprejsknout*, *vakno*).
- **Slovotvornou expresivitu.** Je spjata se slovotvornými typy a prostředky. Vyjadřují ji zvláště sufixy: *-as* (*pruďas*, *kruťas*, *klid'as*), *-oun* (*čahoun*, *drzoun*, *chrapoun*, *šplhoun*), *-our* (*hubeňour*), *-och* (*tlust'och*, *mlad'och*, *slaboch*), *-ous* (*mrňous*, *divous*), *-out* (*žrout*, *mrzout*), *-anda* (*hopsanda*, *šeptanda*, *fešanda*), *-árna* (*chleběárna*, *lumpárna*, *sprost'árna*), *-na* (*štěkna*, *drbna*, *chlubna*), *-dlo* (*fintidlo*, *třeštidlo*, *zlobidlo*) aj. K této skupině slov řadíme také slova hybridní s příponami cizího původu (*mudrlant*, *synátor*, *milius*, *hrubián*, *kopálista* aj.). Záporný, znevažující význam mají některá deminutiva (*pisálek*, *přítelíček*, *učitýlek*, *sousedíček*, *doktůrek*, *románek*, *uměničko*). Slova zveličelá (augmentativa) jsou expresivní vždy (*babizna*, *chlapák*, *čertisko*, *chlapisko*). Záporný příznak mají názvy nositelů vlastností vyznačujících se nápadným znakem (*nosáč*, *břicháč*, *vousáč*, *hlaváč*). Expresivní jsou též adjektiva označující zesílení nebo zjemnění vlastnosti (*droboučkový*, *staříčkový*; *dlouhanánský*, *velikánský*). Příznakové jsou názvy osob se zápornou předponou (*necuda*, *nemrava*, *nerozuma*).
- **Lexikálně sémantickou expresivitu.** Je spjata se základním významem slova, který sám označuje věci vyvolávající citové hodnocení. Jde o citoslovce vyjadřující emoce a vůli (*fuj*, *brr*, *hle*, *hybaj*, *na*), o citoslovce onomatopoická (*krá*, *vrkú*, *frnk*, *buch*), ale i o slova od citoslovců odvozená (*kvoknout*, *žbluňknout*, *frčet*, *krákorat*, *krákorka* aj.). Citový příznak je obsažen také ve slovech označujících záporné, nelibé skutečnosti (*pitomec*, *hlupák*, *blbec*, *hrabivec*). Častým užíváním nadávek se stává expresivní příznak součástí významu celého lexému (*osel*, *vůl*, *trouba*, *tele*, *motovidlo* aj.).

Adherentní expresivita. Slovo ji získává sémantickou změnou, je patrná až z kontextu, i když potenciálně již ve slově existuje (*Chléb tvrdne.* x *Celé odpoledne tvrdla v cukrárně.* *Slízl zmrzlinu.* x *Ten to slízl!* *Zakouzl se do jablka.* x *Zakouzl se do problému.*).

Adherentní
expresivita

Kontextová expresivita. Jde o vyjádření, které se výrazně odlišuje svou příslušností k jiné stylové vrstvě (*Celé Dánsko je uděláno z netto obzoru, bez srážky.*). Kontextová expresivita vzniká především v uměleckých textech, ale i v oblasti publicistické (*Tahali za Ariadninu nit.* = hledali cestu) a v běžné denní komunikaci (*Okolojdoucí z nás museli mít strašné trauma.* - *Koupili jsme si počítaadlo.* = počítač).

Expresivní povahu mohou mít i některé prostředky tvaroslovné (např. vokativ v hovorovém projevu, posuny jmenných a slovesných kategorií) a syntaktické (porušení shody, některé typy jednočlenných vět, odchylky od větné stavby aj.). Většina těchto jevů je adherentního charakteru.

Průvodce studiem

Dokončili jsme obsáhlou část textu, v níž jsme se zabývali stylistickým využitím lexikálních prostředků. Domnívám se, že šlo spíše o shrnutí již známých poznatků, a proto vám ani vyřešení zařazených úkolů nečinilo větší potíže. Pokud jste unaveni, chvíli si odpočiňte a pak se společně pustíme do dalších částí této kapitoly.

3.2 Hláskové prostředky se slohovou platností ↑

Ze slohového hlediska jsou hláskové varianty buď *slohově rovnocenné*, nebo *slohově diferencované*. Menší skupinu tvoří varianty *slohově rovnocenné*, k nimž řadíme odlišení v kvantitě (*škrabat / škrábat, umyvadlo / umývadlo, odesílatel / odesílatel*), odlišení v kvalitě (*oddechovat / oddychovat, kolna / kůlna*) a výrazy ostatní (*chroupat / chrupat, klovnout / klobnout*).

Slohová
platnost
hláskových
prostředků

K variantám slohově diferencovaným řadíme:

Slohově
diferencované
varianty

- **Varianty s -í/-é-**, které jsou dvojího typu: a) podoba s -í- je příznaková (hovorová), podoba s -é- je neutrální (*kolíbka - kolébka, oblíknout - obléknout*); b) podoba s -í- je neutrální a podoba s -é- je příznaková a postupně zastarává (*plamínek - plamének, lupínek - lupének*). Knižnější podoby (s -é- proti -í-) se častěji uplatňují ve výrazech terminologických (*světélkovat, ploténky, kapénková infekce, plaménkový motiv*). Varianty -í/-é- odrážejí také rozdíly v rozsahu užívání slov na území národního jazyka. Oblastně české jsou varianty *hřmít, čnit, čpít*, spisovné oblastní moravské varianty jsou *hřmět, čnět, čpět*. Nespisovná je doposud moravská varianta *mět* ke spisovnému *mít*, stejně jako *chtět* k *chtít*, *mlet* k *mlít* apod.
- **Varianty s -ý/-ej-** jsou různorodé. Některé varianty s -ej- jsou expresivní, mnohdy s hanlivým příznakem (*rejpat se v něčem, rejt do někoho*). V ojedinělých slovesech jsou podoby s -ej- základní, a proto se jich užívá i ve spisovných projevech (*kejhat, kejklat se*), podoby s -ý- by měly v těchto případech ráz knižní, pokud by se vyskytly (*kýhat, kýklat se*). Varianta s -ý- však neexistuje např. k výrazům německého původu (*cejch, cejchovat*). Tvar s -ej- je častý ve frazeologických spojeních (*nechat v rejži, mít hejla na nose, zírat jako vejř*).
- **Varianty s ú-/ou-** se vyskytují na začátku slova a liší se nejen z hlediska spisovnosti, ale i expresivity. (*Mlčí jako oukropek.*) Slova s *ou-* mívají zabarvení hanlivé, znevažující (*Je to pěkný ouřada!*). Někdy jde o

výrazy až zhrubělé (*Nebude si ze mě tropit ouchcapky.*). V umělecké literatuře s historickou nebo pohádkovou tematikou podoby s *ou-* dodávají výrazu příznak starobylosti, dávnosti (*má oucta, všude má ouctu*) nebo se jich užívá k naznačení zvýšeného úsilí (*oupěnlivé pšiknutí, volání*).

- **Varianty s 0-/v-** na počátku slova se liší především spisovností / nespisovností, ale i slohovou nepřiznakovostí proti slohové příznakovosti. Podoby s *v-* vyjadřují hanlivý příznak (*Pěkná vobec, jen co je pravda!*) a užívá se jich také v přeneseném užití výrazu (*Vopičí se po něm.*). V umělecké literatuře slouží k charakteristice osob i prostředí, obvykle se kombinují s prostředky jinými (*Kouknou, voni jedna stará čarodějnice, voni ufuněnej vousatej parádo,...* G. Včelička).
- **Varianty -e/-o** na konci slova odrážejí dobové rozdíly v užívání některých slov. Podoby s *-e* jsou knižní nebo i zastaralé u číslovek základních i násobných (*jedenácte, jedenkrát*). U tvarů 2. stupně příslovčí jsou podoby s *-e* knižnější (*snáze, hůře, výše, dále*), bez *-e* hovorovější až neutrální (*snáz, hůř, výš, dál*). Podoby bez *-e* se někdy vyskytují ještě s hláskovou variantou uvnitř slova (*líp, míň*) a mají hovorový ráz.

Úkol 24

Charakterizujte využití hláskových prostředků v textu:

A tejd' přejdu z vobraný do útoku: dyk já sem nebyl vod začátku světa untrman, dyk já sem byl slavnej vzpěrač a zápasník, řečený Vršovický Apollo, a dyby šlo vo ženský působení, tenkrát mělo na mě ringfraj, tenkrát si to mohla krása ženského těla na mně vozkusit, dyž sem zvedl obouruč tahem tři sta liber, mohla prubnout, esli to de, usmát se na atleta a von by vytáh tři sta padesát.

(Podle E. Basse)

Dílo Arbesovo nevyrovná se ... dílu Jiráskovu co do plastického klidu, epické pohody a ušlechtilé dokonalosti rovnováhy. - Tak intensivný je jejich výraz básnický, intensivný právě svou vniterností. - Mezi Ohlasy a Stolickou není zásadné pojmové propasti. - Básník musí dáti zrcadlit se v sobě svitu slunečnému i toku oblaků.

(Podle F. X. Šaldy)

Můj osud měl na hlavě šedivou přilbu. Určil mi směr, a tak jsem letěla. Byl vám takovej fajn vzduch, slunce svítalo... zkrátka akorát na výlet. A jak vám letím, tak najednou minu takovýho... jak bych to řekla. Moh bejt fešák, ale už se dlouho neholil a byl samej prach.

(Podle J. Suchého)

Stylistické rozvrstvení hláskových prostředků lze realizovat i prostřednictvím **zvukových prostředků souvislé řeči**, tj. modulace v širokém smyslu (dynamiky, intonace, barvy hlasu, tempa řeči, členění řeči, rytmu, frázování a pauz). Tyto zvukové prostředky mohou být stylově bezpříznakové i příznakové (např. možná příznaková i bezpříznaková intonace víceslabičného koncového mluvního taktu ve zjišťovací otázce typu *Pojedete do nemocnice?*). Zachycení, popis a grafické vyjádření těchto variant je však obtížné, neboť jsou vázány na konkrétní jedinečnou situaci, na osobnost mluvčího a na jeho dispozice psychické i dikční. Stylistika těchto prostředků nebyla dosud zpracována.

Zvukové
prostředků

3.3 Grafické prostředky se slohovou platností ↑

Stylovou hodnotu mohou mít také prostředky grafické. Vedle prostředků bezpříznakových existují i prostředky příznakové, jejichž stylistické zbarvení je emocionální. Řadíme k nim:

Stylová platnost
grafických
prostředků

- **Psaní velkých písmen**, př. u zájmen osobních (*Vy, Ty*) a přivlastňovacích (*Obdržel jsem Váš/Tvůj dopis.*); při označení postav náboženských a mytologických (*Pán Bůh, Vykupitel, Madona Ochránitelka, Duch svatý, církevní Otcové; Zeus, Perun, děd Vševěd*); při zosobnění přírodních jevů, lidských vlastností apod. (*Provázeli ho na cestě Rozum a Štěstí.*); v některých tradičních titulech užívaných pro významné osobnosti (*Excelence, Vaše Magnificence, Jasnosti, Jeho Milost, vážený Mistře* - oslovení umělce aj.); jako prostředek ke zdůraznění (*on je Někdó*), neobvyklého pojetí (*oblast Já*) nebo vztahu citového, zvláště v řeči básnické (*On a Ona, matka Vlast*).
- **Různé typy písma** v tištěném projevu, např. rozlišení písma mezi řečí autorskou a vnitřním monologem postavy díla; uvádění příkladů kurzívou (např. v odborné literatuře); zvýraznění významných myšlenek, slov, ale i celých vět tučným písmem apod. Připomínáme, že Karel Čapek využil napodobení různých novinářských úprav v tisku ve svém díle *Válka s mloky*.
- **Interpunkci**, která má slohový význam především v zakončení věty (*Prší. Prší? Prší! Prší?! Prší!!*). **Vykřičník** je interpunkční znaménko pro označení výrazné zvolací povahy výpovědi. Můžeme jej však klást i tehdy, chceme-li dát výpovědi zvláštní důraz (*Mlč. x Mlč!*), naznačit údiv (*To není pravda!*) apod. Na konci vět oznamovacích píšeme vykřičník, mají-li tyto věty výrazný zvolací ráz (*Ta kniha je velmi zajímavá!*). Někdy bývá zvolací ráz naznačen i citovými částicemi (*Vždyt' jsem po celý život čekal na tuto příležitost!*). Uvnitř věty se vykřičníkem v závorkách vyjadřuje nesouhlas, údiv, např. *Bílé denní světlo je nejsložitější (!) ze všech druhů světel. Otazník* se píše uvnitř vět v závorkách tehdy, když jím naznačujeme pochybnost o tom, zda předcházející výraz je správný, anebo o platnosti celého tvrzení, např. *Mluvívá se o nadčasových, věčných (?) hodnotách. Uvozovky* se mohou použít při uvedení výrazů z cizího prostředí, ale i těch, od nichž se autor distancuje z důvodů obsahových, stylových, z důvodů spisovnosti apod. (*Takový je tedy „americký způsob života“*); v odborném stylu se uvádějí např. při výkladu významů slov (*Sloveso abstenovat znamená „zdržet se hlasování“*); v uměleckém či publicistickém stylu dáváme do uvozovek výrazy ne plně spisovné, ale i ty, jichž se záměrně užije jako ironismu (*Známe jeho „nezištnost“*). **Pomlčka** naznačuje delší přestávku v řeči nebo od sebe výrazně odděluje části projevu. Naznačuje, že výpověď není ukončena - mluvčí se úmyslně odmlčí, např. proto, že si náhle uvědomí nevhodnost svých slov, nebo že nenachází vhodný výraz, obsahovou souvislost apod. (*Už toho mám dost, ty - No, ujde to s nimi; někdy ovšem - ale co dělat, vždyt' jsme my také lepší nebyli.*) Tázací nebo zvolací podobu nedokončené věty lze naznačit ještě rozlišovacím znaménkem za pomlčkou (*A dej si pozor, nebo - !*). Pomlčky se místo čárky užívá nejčastěji tehdy, chceme-li výrazněji oddělit vsuvku (*Přijíždějí sem mnozí cizinci - někteří už poněkolkáté - a jsou vždy nadšeni krásou přírody.*), osamostatněné části výpovědi (*Chodit do lesa na houby - to byla jeho radost.*), vlastní jádro výpovědi, na které se tím zvláště upozorňuje (*Chlapík se díval potměšile, uhýbal - nestál o konkurenci.*) apod. Pomlčky se používá v platnosti citové před nečekaným obratem nebo pointou (*Silnice - kam? Chytl ryby a ulovil - rýmu.*), anebo při označení vzrušené, přerývané řeči (*Já - já - já za to nemohu!*). **Tři tečky** za větami, mezi větnými úseky nebo jednotlivými slovy ve větě nemají členicí funkce, naznačují řeč přerušovanou (vzrušenou, přerývanou apod.), např. *Peníze a jídlo... O čem může chudý člověk mluvit? Jaké... absurdní... nedorozumění se stalo!* V citátu se třemi tečkami naznačuje, že se vypouští některá jeho část, protože není pro daný účel důležitá. Do **závorek** klademe větné nebo nevětné výrazy, které jsou do výpovědi volně vloženy, popřípadě ty, které nejsou součástí vlastního projevu. Těmito výrazy obvykle vysvětlujeme, objasňujeme nebo doplňujeme obsah výpovědi, a to zvláště v odborném stylu, např. *Dobré vodiče (měď a stříbro) kladou elektrickému proudu malý odpor.* Do závorek uvádíme i jméno autora při citaci, komentuje se v nich text (např. scénické poznámky, poznámky v libretu apod.). Při gramatickém výkladu klademe do závorky fakultativní části slov, např. *letět(i)*. V jazykových příručkách se v hranatých závorkách uvádí výslovnost, např. *causerie* [kózří]. **Odsuvník (apostrof)** označuje vypouštění, odsunutí některé hlásky, zejména na konci slova (*pad' x padl, uměj' x umějí*).

Grafická úprava také výrazně napomáhá stylistické diferenciaci, stejně jako plošné rozvržení a uspořádání textu.

3.4 Morfologické prostředky se slohovou platností ↑

Vysoký počet podstatných jmen v textu dodává projevu charakter statičnosti, někdy knižnosti. Vnitřně jsou sémanticky bohatě diferencována: **konkrétní substantiva** se např. vyskytují v mluveném projevu a ve stylech soukromého styku; v odborném stylu se jich užívá hlavně při popisu; **abstraktní substantiva** jsou častá v odborném a publicistickém stylu, umožňují stručnější vyjadřování; **vlastní jména** mají vyšší frekvenci v administrativním stylu apod. Podstatná jména jsou mj. východiskem pro tvoření termínů, a proto jsou nejvíce frekventována v odborném stylu.

Styl jednotlivých projevů je ovlivněn využitím různých slovních druhů. Vysoká frekvence sloves spojená s dynamikou textu je příznačná pro oblast běžně dorozumivací, jmenné konstrukce a užití sekundárních předložek pro projevy odborného zaměření. Výskyt částic a citoslovcí obvykle znamená zvýšenou expresivitu textu.

Slohová
platnost
morfologických
prostředků

Průvodce studiem

Máte před sebou poměrně obsáhlou podkapitolu. Vzhledem k vlivu slovních druhů na charakter textu se proto v této části kapitoly zaměřím jen na morfologické prostředky v závislosti na jednotlivých slovních druzích.

3.4.1 Podstatná jména ↑

Skloňování podstatných jmen

Varianty **stylově rovnocenné** jsou u substantiv zastoupeny tvary 2. a 6. pádu jednotného čísla vzoru hrad (např. *trojúhelníku - trojúhelníka, kosodélníku - kosodélníka*; v *dopisu - v dopise, v potoku - v potoce*).

O podstatných
jménech

Varianty **stylově příznakové (diferencované)** se vyskytují častěji. Řadíme k nim:

- Koncovky *-i/-ové* v 1. pádě množného čísla vzorů *pán* a *muž*. Koncovka *-i* je stylisticky neutrální a hovorová (*páni, muži*), koncovka *-ové* má knižní ráz (*pánové, mužové*). Koncovku *-ové* můžeme označit za oblastně českou variantu (*kosové, zajičkové*), u nadávek je i náznakem jazykové komiky (*koňové, oslové, volové*). Až archaické zbarvení má zakončení *-ové* u neživotných substantiv (*hájové, dnové, hrobové*).
- Varianta *-é/-i* u 1. pádu množného čísla jmen zakončených na *-ita, -ista, -asta* je rovněž stylisticky rozlišena. Tvary na *-é* jsou stylově neutrální. Koncovka *-i* je pokládána za hanlivou a je označována jako nespisovná (*husiti, kariéristi, fotbalisti, fantasti*). Proniká však do spisovného jazyka v oblasti běžně dorozumivací, ale i publicistické (*Na turnaji nás výborně reprezentovali naši hokejisti.*).
- U jmen zakončených na *-ta* a *-t* dochází postupně k vyrovnávání koncovky: *-t > -ti > -té*, a proto se užívá v 1. pádu množného čísla tvarů *byrokraté, demokraté, favorité, diplomaté*. Jde o tvary knižní a ve *Slovníku spisovného jazyka českého* jsou uvedeny jako tvary základní, i když u některých slov (takto zakončených) jsou jen tvary s koncovkou *-i* (*advokáti, atleti*). U jmen na *-nt* se uplatňuje ve spisovných projevech koncovka *-é*, ale je kodifikována také koncovka *-i* (*reprezentanti, premianti, jubilanti*).
- U obyvatelských jmen tvořených příponou *-an* silně proniká koncovka *-i*, zvláště v oblasti běžně dorozumivací (*Pražani, Brňani*, často však jinak tvořené *Pražáci, Brňáci*); koncovka *-é* zůstává jako neutrální, základní (*měšťané, dvořané, venkované, Pražané*).
- V 6. pádě množného čísla neživotných maskulin a neuter je základní koncovka *-ech* (*stolech, kolech*). Koncovka *-ích* se udržuje jen u jmen se zadopatrovou souhláskou v knižních a neutrálních spisovných projevech (*balíčcích, rybníčcích, jablíčcích*), v běžně dorozumivacím stylu pronikla na jejich místo původně ženská koncovka *-ách* (*balíčkách, rybníčkách, jablíčkách*). Tato koncovka je kodifikována v mužském a středním rodě u zdobnělin, v podobách nezdobnělin se udržuje koncovka *-ích* (*balících, rybnících, jablích*), ale v běžně mluvených projevech proniká koncovka *-ách* i k těmto tvarům (*balíkách, rybníkách, jablkách*). Koncovka *-ích* je i u jiných jmen vytlačována koncovkou *-ech* (*plesích - plesech*), v

nespisovných projevech dokonce koncovkou *-ách* (*plesách*), i když v těchto případech koncovku *-ich* zatím za knižní nepovažujeme. Koncovka *-ách* proniká v nespisovných projevech i k dalším mužským a středním jménům (*na sloupách, na kolách*); chápeme ji jako obecně český prvek.

- Ve 3. a 7. pádě pronikají k maskulinům a neutřím nespisovně femininní koncovky *-ám, -ami* (*kvůli horkám, s kulichami na hlavách*), a to bez slohového záměru.
- Koncovka *-ma* (původně duálová) proniká z nespisovné oblasti a stává se rodově unifikovanou koncovkou 7. pádu množného čísla (*O čem si jen s těma klukama/ holkama povídají. S těma písničkama jsem měl úspěch. Nepohodl jsem se se sousedama.*). Prozatím jde o tvary nespisovné.
- Knižní až zastaralé jsou původní tvary n-kmenů středního rodu, např. *rámě, břímě, téměř, sémě, plémě*, kterých se užívá jen v ustálených spojeních (*nabídnout rámě, hadí plémě, břímě lásky, símě svobody* apod.).
- Jako archaické hodnotíme i tvary typu *slze, perle*. Tato slova se v současném spisovném jazyce skloňují jen podle vzoru *žena* (*slzy, perly*).
- Slohově rozlišeny jsou dvojtvary feminin s koncovkou a bez koncovky (vzory *růže, píseň*). Některé tvary bez koncovky mají neutrální nebo hovorový ráz (*zem, zář*), často se jiného tvaru neužívá (*tvář, tvrz, hráz*). Tvary s *-e* mají ráz knižní, popř. jsou terminologizovány (př. *Země*). U jiných jmen jsou naopak tvary s koncovkou neutrální a tvary bez koncovky slohově příznakové, dobové poetismy (*bouř, číř, naděj*).
- Stylově diferencovány bývají dvojí podoby některých přejímaných slov (*papyrus - papyrusu / papyru; glóbus - glóbusu / glóbu*). Tvary s odsunutou příponou *-us* bývají omezeny na oblast knižní, odbornou, někdy i odbornou nespisovnou; sémanticky jsou odlišeny např. podoby: *circusu x cirku; fikusu x fíku* aj.

Úkol 25

Určete, které tvarové varianty jsou bezpříznakové a které příznakové:

Pane soudče, to nemůžete myslet vážně. - Naši gymnasti neměli úspěch. - Kde jste kdo, hosti přišli. - Nejsem si jist, zda jsem právě tohoto rozhodnutí. - Pánové, pojďte dál. - Podejte dámám ráme. - Bez něj si to už dnes neumím představit. - Jen ať se jednou pomějou. - Můžu ti při tom pomoci? - Chleba dnes pekou v elektrických pecích. - Jednání se pohlo dopředu. - Kteří národové osídlovali naše území, dnes zcela přesně nevíme. - Slohotvorní činitelé ovlivňují sloh všech projevů. - Koupil si buřta s kusem chleba. - Chceme dnes dát góla. - Ledoborci vypluli z přístavů lodi na pomoc. - Ty kluku hloupá, ty nikdy nevíš, co je to bejt hodnej.

Kategorie jmenného rodu

Stylově nejsou rozlišeny tvary dvojího rodu, př. *řádek - řádka, s hřídělí - s hřídelem*, někdy je s rodem spojena spisovnost a nespisovnost, př. *kredenc* (spisovně femininum, nespisovně maskulinum), popř. archaičnost, knižnost proti neutrálnosti (slova *pondělí, září* jsou neutra, dříve byla označována za kolísající mezi neutry a maskuliny, v současné době hodnotíme podobu maskulinní jako archaismus).

Kategorie
podstatných
jmen

- Dvojí rod může odrážet rozdíl v dobovém výskytu (*to kniže x ten kniže; ta akvarela x ten akvarel*), ve frekvenci užití, př. *ten ozim x ta ozim* (frekventovanější je maskulinum); *ta prestiž x ten prestiž* (frekventované je femininum).
- Ve spontánních projevech se dává přednost přirozenému rodu před rodem gramatickým (*nezdárný chlapčisko, velký psisko*). Podobně je tomu při metaforickém pojmenování (*Měla jsem velkou lásku, ale on mě nemiloval.*).
- Jako expresivní prostředek se uplatňuje neshoda v rodě řídicího substantiva a postponovaného atributu (*kluku nezdárná, chlape falešná*).
- V hovorové oblasti slouží k vyjádření expresivity užití životných tvarů u neživotných jmen (*Člověk, který neslyší hroma dřív, než až do něho udeří, nemůže být konduktérem u električky*. K. M. Čapek-Chod). K této skupině patří i varianty: *dát góla, najít hřiba, hrát ferbla, plavat kraula* aj. Jako nespisovné cítíme ve slangových projevech výrazy: *neuposlechl orgána, stavební dozoři, funkce pedagogického dozora* apod.
- Stylově nerozlišeny jsou varianty typu: *ledoborci - ledoborce, slanečci - slanečky, činitelé - činitele, mikrobi - mikroby*.

Určete slohovou platnost rodu podstatných jmen:

Pavla je lenoch. - Jirka je nemotora. - Jana, to je kazisvět. - Tancovali spolu třásáka. - Naučili mě skákat panáka. - Musíš pořád nosit toho kulicha? - Nemůže se nikde objevit bez svého maskota. - Honza je prostě nezbeda.

Kategorie čísla

Je založena na sémantickém protikladu *singuláru* a *plurálu*.

- Stylisticky se využívá plurálu např. u abstraktních substantiv; jde o výrazný prostředek uměleckého nebo publicistického stylu (*velké naděje, všechny lásky*).
- Použití singularia tantum v plurálu se stává hyperbolizujícím prostředkem (*velké snahy, hrozné bouřky, prudké vody*), v hovorovém stylu se používá singuláru pro pojmenování celého druhu (*Čech je hrdý na svou vlast. K výrobě houslí používáme javor.*), v umělecké stylové oblasti jde o poetismus (*člověk věří, nepřítel nezvítězí*).
- Singulární podoby se rovněž používá při zevšeobecnění (*Vedoucí pracovník musí umět jednat s lidmi.*).
- V odborných textech se kategorie čísla někdy libovolně střídá, bez stylistického záměru (*Pádový význam se vyjadřuje pádovými příponami. Pádové významy se vyjadřují pádovou příponou.*).

Kategorie pádu

Vyjadřujeme jí celou řadu různých vztahů mezi jednotlivými jevy.

- **Nominativ** je ve své základní funkci (subjekt věty) neutrální. Stylistickou motivaci má **nominativ jmenovací** (*Gymnázium Olomouc. Pohybovali jsme se v prostoru Šumava.*). V odborných textech se ho často používá bez opěrného řídicího substantiva (*ve svazích Šipka*). V konverzačních textech je častý **vložený nominativ s funkcí hodnotící** (*Nevěděl, chudák, co má dělat.*).
- **Genitiv** někdy ustupuje v běžně dorozumivacích projevech vazbám akuzativním nebo předložkovým, které jsou neutrální, nebo mají hovorovější ráz (*potřebovat pomoci x potřebovat pomoc; vzpomínat padlých hrdinů x vzpomínat na padlé hrdiny*). Použití genitivu v těchto případech chápeme jako knižní. U abstraktních podstatných jmen se častěji vyskytují vazby genitivní, u konkrétních jmen akuzativní (*pozbýt naděje - pozbýt peníze, nabýt vědomostí - nabýt majetek*). Akuzativní vazba však proniká postupně i k abstraktům (*nabýt majetek i nabýt klid*). **Genitiv srovnávací** je knižní, a to vzhledem k neutrálnímu vyjádření se spojkou *než* (*slova tvrdší kamenů x slova tvrdší než kameny*). Vyskytuje se ve stylu uměleckém, ale i ve stylu publicistickém, zvláště ve sportovním zpravodajství (*Novák spolehlivější Černého, Zdeněk rychlejší Pavla*). Knižní je **genitiv vlastnosti**, častý v uměleckém stylu (*Po náměstí se nesli dva starší penzisté přísných, ale nikoli utrápených tváří*. M. Pujmanová). Knižní příznak má i **genitiv záporový** (*Nemám matky.*), jeho neutrální variantou je akuzativ (*Nemám matku.*). Lze ho využít i jako humorného prostředku (*Nemohu však souhlasit s Vaším tvrzením, že nelze mít rozhovorů se sochou*. M. Horníček). **Genitiv partitivní** má dnes charakter archaizující (*Nalej vína! Přines vody!*), ale můžeme se s ním setkat i v novější literatuře, např. u V. Vančury. Slohově a expresivně příznakový ráz má **genitiv zvolací** (*Té radosti! Toho hluku!*). Hromadění genitivů je nevhodné a je znakem těžkopádnosti projevu (*Sledování způsobů vyplňování dotazníků.*).
- **Dativ** je typický nepřímý pád, frekventovaný zvláště v konverzačních textech, v nichž hovoří osoby. Kontaktní funkci plní **dativ etický** (*To vám byla krása! To ti tam bylo lidí!*), kterého se používá zvláště v běžně dorozumivacím stylu, ale i ve stylu publicistickém (*Obě mužstva nám už nastoupila na led.*). Citově zabarvený je **dativ prospěchový** (*polenošit si*) a má příznak hovorovosti (*On si rád posedí a popovídá.*)

- **Akuzativ** naznačuje, že děj vyjádřený slovesem zasahuje předmět (*zlobí babičku, počítá peníze*). Sloveso je se svou akuzativní vazbou pevně spojeno, takže při důrazu na objekt se v konverzaci automaticky vynechává (*Pěkné svátky! Šťastnou cestu!*). V uměleckém stylu je častý tzv. **absolutní akuzativ**; vynecháme sloveso a výraz v akuzativu vsuneme do věty (*Pavla vyšla z místnosti, oči smutné, uplakané.*).
- **Vokativ** je efektní stylistický prostředek, kterým se vyjadřuje emocionálnost projevu. Plní zpravidla funkci kontaktní a výzovou, někdy hodnotící. Pro jeho emocionálnost ho musíme používat opatrně. Vyskytuje se v oblasti hovorové, v publicistickém stylu (výzvy, titulky), v titulcích některých útvarů administrativního stylu (rezoluce, oběžník) a v řečnických projevech. Stylistickou úroveň snižují oslovení s nulovou funkcí, kterými si řečník pomáhá při hledání myšlenek a slov.
- **Lokál** se vyskytuje jen jako předložkový pád. Nejfrekventovanější je v publicistickém stylu, zvláště ve zpravodajských relacích, protože se jím vyjadřují zvláštní časové a místní okolnosti (v *minulém roce, v uplynulém desetiletí, na zasedání výkonné rady, v Olomouci* apod.).
- **Instrumentál** se používá při aktualizaci jevu (*bylo překvapením, je nedorozuměním, jeví se schopným*). Významnou funkci plní při rozlišení záliby a povolání (*Otec je rybář. x Otec je rybářem.*).

Někdy se v uměleckém stylu pády neuplatňují (např. v projevech futuristických básníků).

Úkol 27

Stanovte stylovou hodnotu kategorie pádu:

Poslanci navštívili kraj Olomouc. - Těch květin v oknech! - V matematických dovednostech se ukázal pohotovější tatínka. - Mezi ostatními zvířaty zaujal kůň vysokého chodu. - Není tu ani peněz, ani zařízení, ani osvěžení, ba zdá se, že v té bídě není ani lásky. - To vám tam bylo květin! - Pane Holub, to byste mně neměl dělat před cizími lidmi, na mě stačí mrknout a jdu. (*K. Čapek*) - Nemohu souhlasit s vaším tvrzením, že nelze mít rozhovorů se sochou. (*M. Horníček*) - Šťastné Vánoce! - Uviděl ji, smutnou, oči uplakané. - Nevěděl, chudák, co má dělat. - Je pravdou, že se to skutečně stalo.

3.4.2 Přídavná jména ↑

Přídavná jména slovesná mají vysokou frekvenci zvláště ve stylu odborném, publicistickém a administrativním.

O přídavných jménech

Každé přídavné jméno vyjadřuje již ve své základní podobě míru vlastnosti, která může být expresivní (*obrovský, grandiózní, nedostižný, velkolepý*) nebo modifikována afixací (*velikánský, malilinký, nahnílý, nahluclý, pobledlý*) a skládáním (*sebelepší, sebeopatrnější*). Zcela expresivní charakter má lidové označení velké míry vlastnosti (*prachmiliónský*).

- V projevech z oblasti běžně dorozumivací, ale i administrativní se nadměrně vyskytují **složené tvary** v jednotném čísle u přídavných jmen přivlastňovacích (*vpravo od Kollárové ulice, přednáška se koná v Dvořákové ulici, ulice Kožíková je známá...* apod.), a to i v těch případech, kde bychom měli užít tvaru 2. pádu substantiva (chybně: *do Smetanové ulice, na Smetanovém náměstí*). Jde o prostředek kondenzované větné stavby, ale také o projev jazykových kontaktů, např. s ruštinou (*výdaje uhrazené z účelových prostředků, studenti zúčastňující se olympiády z českého jazyka, činnost prováděná školskými zařízeními*

apod.).

- Při expresivním vyjadřování někdy nerespektujeme rod adjektiv (*chudák stará, kluku nezdárná*).
- Jiná je ovšem situace v případech, kdy do spisovného jazyka nevhodně pronikají unifikované tvary totožné s tvary jmenného rodu mužského neživotného a rodu ženského místo tvarů rodu středního (*velké auta, mladé děvčata, americké vojska, tři malé seřadiště* apod.). Tyto tvary nejsou doposud kodifikovány a považujeme je za chybné.

Úkol 28

Určete slohovou platnost přídavných jmen:

V nové škole ve Dvořákové ulici učí moje známá. - Setkali jsme se na Palackém náměstí. - Najednou jsem jim byl dobřej. - Šátek z lila hedvábí. - Byl to blondatý kluk. - Nováková Karla přišla pozdě.

Jmenné (krátké) tvary přídavných jmen

- V ustálených knižních obratech s významem dějovým se vyskytují *jmenné (krátké) tvary přídavných jmen* (*být blízek zoufalství, hoden důvěry, pln ochoty, dalek úmyslu*).
- Jmenné (krátké) tvary mají příznak knižnosti a vyskytují se jen u jmen životných, př. *hoch byl nemocný/nemocen x strom byl nemocný*.

Úkol 29

Určete slohovou hodnotu jmenných tvarů přídavných jmen:

Nikdo není za svůj úděl vděčen. (*M. Horníček*) - Nyní mu bylo úplně jasno, že zraje ve velkého a slavného detektiva. (*J. Hašek*) - Jakže, děl starý pán, tento kostel je pochyben a proti předpisům dobrého stavitelství? (*V. Vančura*) - Střízliv je majstr krotký jako kuřátko. (*K. M. Čapek-Chod*) - Snad je tam venku skrčen a poslouchá, co si o něm vypravují. (*I. Olbracht*)

Pro zájemce

Původně se jmenných tvarů adjektiv užívalo ve všech pádech (koncovky byly shodné s koncovkami podstatných jmen) i v postavení přívlastkovém (*do súdna dna, ostrá meče, k živu bohu*). Dnes se dochovalo jen několik ustálených spojení, např. *To je nabílední*. (> *To je na bílé dni*. > *na bílém dni* - ve významu *To je zcela jasné*.). Ve staré češtině se vyskytovaly jmenné tvary i u přídavných jmen měkkých a přívlastňovacích. Jako pozůstatek se např. uchoval ustrnulý tvar *páně*, který chápeme jako archaismus (*A u Eliščina mostu bruslili kluci a holky na páně Thomasově kluzišti*. G. Včelička).

3.4.3 Zájmena ↑

Mohou mít ve větě funkci gramatickou a expresivní. V mluveném projevu (nejčastěji v přímé a polopřímé řeči) se vyskytují zájmena s citovým významem a mají příznakovou intonaci. Jsou vhodným prostředkem v řečnických útvarech publicistického stylu (např. v přednášce, výzvě apod.). Slohové rozdíly se uplatňují zvláště u variantních tvarů zájmen.

O zájmenech

- Varianty 2. a 4. pádu zájmena *já* (*mě/mne*) jsou si sice mluvnicky rovnocenné, tvar „*mne*” je ale stylově pocitován jako knižní.
- Užití zájmena osobního jako podmětu je většinou emocionálně zbarveno a zdůrazňující, zvláště chybí-li sloveso určité (*Já to věděl. My to tušili*.).
- Dubletní varianty *má/moje, tvá/tvoje* jsou stylově rovnocenné, u podob *mí/moji, tví/tvoji* se vyskytuje

názor, že tvary „*mi*“ a „*tví*“ mají knižní ráz.

- Zcela hovorový charakter má použití přivlastňovacích zájmen v případech: *Moje říkala. Naši to nevěděli. Hráli našim polku.*
- V hovorových projevech mají vysokou frekvenci zájmena ukazovací (*ten, to, tohle*), i když někdy jejich funkce poklesá na zdůrazňující částici (*To prší!*).
- Samotné užití ukazovacího zájmena *tento* je z hlediska stylového považováno za nevhodné. Užívá se nejčastěji v administrativní oblasti (*Jeho úkolem bylo očistit prkna a tato uložit.*), ale i v oblasti publicistické (*Když se objevily autobusy se závodníky, ocitli se tito okamžitě v sevření fanoušků.*).
- Knižní ráz mají zájmena *týž, táž, též, tentýž, tatáž, totéž*, zvláště tvary typu *touž, témž*. Místo tvarů těchto zájmen se i v projevech spisovných vyskytuje spojení *ten samý*, které kodifikace dříve nepřipouštěla a označovala ho jako germanismus.
- Místo vztažného *který* se v hovorových projevech používá nesklonného *co* (*Dopis, co napsal. Muž, co přišel.*), popř. příslovce *jak* (*To je ten muž, jak jsem ti vyprávěl.*).

Úkol 30

Určete slohovou platnost zájmen:

Přivedla jsi mne teď na jednu otázku. - Tchán si zamlouvá cestu do jeho rodiště, aby se podíval na svou první lásku. - Když se objevily autobusy se závodníky, ocitli se tito okamžitě v sevření. - Píšťalka, co na ní má Rumcajs zapískat, leží opodál. - Přišel i Pavel s jeho kytarou.

3.4.4 Číslovky ↑

Používají se ve věcných textech, zvláště odborných, v uměleckých a beletrizovaných textech mají však také stylovou hodnotu.

O číslovkách

- Tvarové varianty u číslovek zpravidla nejsou stylově rozlišovány, jde spíše o protiklad spisovnost - nespisovnost, kodifikovanost - nekodifikovanost (např. tvar *dvěmi/dvěmy: s těmi dvěmi muži, s dvěmy dopisy* aj.).
- Určité číslovky někdy zastupují číslovky neurčité (*čekal dvě tři hodiny; jedni přišli, druzí odešli*) a často jde o vyjádření hyperbolické (*tisíc výmluv; prosím miliónkrát za odpuštění*). Podobnou funkci má i číslovka *pár* (*pár členů, pár lidí*). Vedle běžně dorozumivací oblasti se využívají také ve stylu uměleckém.

Úkol 31

Určete slohovou platnost číslovek; odlište nespisovné tvary:

Bez třech hochů nemusíme závod ještě prohrát. - Zase jsem se potkal s těmi dvěmi muži. - Na dvoře pochodovalo dvacet dva vojáků. - Sto a jeden voják pochodoval a ohlížel se.

3.4.5 Slovesa ↑

Nejvyšší frekvenci mají v hovorových a uměleckých projevech. Významné je u nich kritérium valence slovesného děje (např. akční a stavová slovesa spoluvytvářejí v epických textech šíři děje).

O slovesech

- Knižní platnost mají tvary *péci, říci, utéci* a tvary původně hovorové (*péct, říct, utéct*) přešly do roviny neutrální. Starší podoby (*peku, pekou, pec, umru, umrou*) jsou výrazně knižní a zastaralé.
- Tvary 1. osoby množného čísla zakončené na *-e* (*kryjeme, neseme, kupujeme*) jsou neutrální oproti

tvary bez *-e* (*kryjem, nesem, kupujem*), které chápeme jako hovorové.

- U sloves typu *mazat, krýt, kupovat* jsou tvary 1. osoby jednotného čísla zakončené na *-i* a tvary 3. osoby množného čísla zakončené na *-í* neutrální s náznakem knižnosti (*maži, piši, kryji, kupuji; maží, píší, kryjí, kupují*), mladší varianty zakončené na *-u* v 1. osobě jednotného čísla a na *-ou* ve 3. osobě množného čísla mají příznak hovorový, i když postupně získávají ráz prostředků stylově neutrálních (*mažu, -ou, píšu, -ou, kryju, -ou, kupuju, -ou*).
- Volba variantních tvarů přičestí minulého je závislá na věcném významu sloves, ale i na stylové oblasti projevu, v němž se sloveso užívá (*Jal se obšírně vyprávěti o svých zážitcích... Ujal se slova. x Ujmula dvě oka.*). Starších podob se užívá v ustálených spojeních, ve frazeologických obratech (*Řal do živého.*), v lidových písních (*Žalo děvče, žalo trávu...*) apod.

Úkol 32

Určete slohovou platnost slovesných tvarů; posuďte jejich spisovnost:

Moc vám za všechno děkuju. - Když ho nezabijou oni, zabije on nás. - Moc ráda hraju na kytaru a tancuju. - Ty dveře se samy nezavrou. - Má chuť mu při tom vypomocť. - Otec začal odhrabávati sníh. - Jal se obšírně líčiti historii bojů. - Maso je nabodnuto na vidličku. - Znovu se ujal slova. - Při pletení ujmula dvě oka. - Nezbedné děti hází často po sobě kameny. - Tato složitá koncepce je nahražována jednodušší. - Odneslas dopis na poštu? - Žádáme vás, aby jste se zásobili pitnou vodou. - Zatím se jezdcí blížili ke hradu a sesednuvše brali se k prostornější bráně. (*V. Vančura*) - Tato podobnost, jsouc různě obměňována, se opakuje. - Už máme nakoupeno, ba dokonce i uklizeno a uvařeno. - Telefonovali zase z redakce.

Kategorie osoby

- Neutrální je oslovení 2. osobou jednotného nebo množného čísla (tykáni a vykání), stylisticky příznakové je **onkáni** (*Pavlinko, přišla sem hned zítra ráno.*) a **onikání** (*Dědečku, ani se na to raději neptali.*); 3. osoby se užívá příznakově i dnes, a to k vyjádření ironie nebo hněvu, zvláště v přímé otázce (*Pavlinka se na mě dnes hněvá?*). Ve starších textech jde o projev zdvořilosti (proti dnešnímu vykání), př. *Šel sem! Ráčeji na procházku?*, v novějších textech může jít o ironii (*Poslouchal, co si vůbec představoval?*). Úcta a zdvořilost je obsažena v dialektickém vyjádření *Staršíček říkali*.
- Někteří mluvčí oslovují sami sebe 2. osobou jednotného čísla, a tím se jako by distancují od svého „já“, jindy se oslovují 1. osobou množného čísla, jako by sami sebe zahrnovali do většího množství (*Tys tomu dal. To jsme tomu dali.*).
- Ve sdělení obecné platnosti (gnómické povahy) se nejčastěji užívá 2. osoby jednotného čísla (*S poctivostí nejdál dojdeš.*) oproti neutrálnímu vyjádření (*S poctivostí člověk nejdál dojde.*), ale i 1. osoby množného čísla (*Využíváme všech možností.*) a 3. osoby jednotného i množného čísla (*Při jídle se nemluví. Bez práce nejsou koláče.*).
- Jako kontaktní prostředek je v oblasti konverzační frekventovaná 1. osoba množného čísla (*A jakpak se máme, co děláme? - Kampak letos pojedeme na dovolenou?*). Tato osoba vyjadřuje také příznak modality, např. při vyjádření nutnosti (*Knihy nepřenášíme do jiných místností. Kabáty odkládáme v šatně.*) nebo zákazu (*V této místnosti nekouříme.*).
- V projevech z administrativní oblasti se někdy velmi nevhodně používá tvarů 2. osoby množného čísla zvrátého pasiva místo 1. osoby jednotného nebo množného čísla rodu činného (*Vyzýváte se / žádáte se, abyste se dostavil/a...*).

Slovesné
kategorie

Kategorie čísla

- Na záměně čísla je založen např. **plurál autorský (skromnosti)**, jehož se využívá hlavně v odborných textech, ale také v různých veřejných i mluvených projevech. Autor o sobě mluví v 1. osobě množného čísla, zahrnuje se tím mezi své posluchače nebo čtenáře, ale i čtenář nebo posluchač je takto zainteresován na problému, který autor řeší. (*K výsledkům jsme dospěli na základě rozsáhlého výzkumu. Poznali jsme, ukázali jsme si, dokázali jsme, všimli jsme si...* apod.)
- Opačný cíl sleduje **plurál majestatikus**, tj. užití 1. osoby množného čísla místo 1. osoby čísla jednotného.

Jde o prostředek archaický, používaný dříve ve slavnostních projevech panovníků (*My, král český, jsme se rozhodli...*).

- V projevech administrativních, publicistických, ale i běžně dorozumivacích dochází někdy k záměně jednotného čísla za číslo množné. Použití tohoto prostředku není vhodné, neboť obvykle zastíráme svou osobní odpovědnost (*Věc jsme zvažovali, ale... Ještě to nerozhodli... apod.*).
-
-

Úkol 33

Určete slohovou hodnotu slovesné kategorie osoby a čísla:

Poslouchají, oni jeden vandráku, koukají po vlastních se vrátit zpět. - Jak si usteleš, tak si lehneš. - Vzala si kapesníček, otřela si očička a už neplakala, Terezko. - Pročpak jste se na to, pantáto, nezeptali? - Upozorňujeme vás, že platnost dokladů končí. - Působivost uměleckého díla posuzujeme subjektivně, i když to zdaleka nemůže být jediné závažné kritérium. - Kouknou, oni mi nic nevykládají, oni jsou na mě krátká. - My, Vladislav z Božie milosti král uherský, český, dalmatský, chorvatský etc., oznamujem tiemto listem všem... tomu na vedomie pečet' naši královskú k listu tomuto sme přivěsiti kázali. - Uvedli jsme přehled zásad, které považujeme za aktuální. - Ukážeme si nyní, jak by se mohly uvedené myšlenky realizovat v praxi.

Kategorie času

- Tvary **přítomného času** mimo situaci a kontext mají gnómičtý význam. V tomto smyslu se přítomný čas používá v odborných textech, v návodech, pokynech, předpisech (*před upotřebením protřepeme, do mísy přidáme*), v zákonech, nařízeních, při popisování všeobecně platných zákonitostí (*Atom je částice hmoty.*) a v příslovích (*Lež má krátké nohy.*).
- V běžně dorozumivací oblasti se užívá přítomných tvarů nedokonavých sloves pro vyjádření budoucího času (*Zítřejší vaří šéfkuchař. Pozítří jedeme na hory. Hned jsem hotova. Tak já tam jdu.*). Přítomným časem se vyjadřuje také nepřímý rozkaz realizovaný v budoucnosti (*Po obědě se do toho pustíme.*). Jde o expresivní prostředek hovorového stylu.
- Čas přítomný se uplatňuje místo času minulého ve vypravování, a to zvláště v oblasti běžně dorozumivací a umělecké, jde o tzv. **prézens historický**. Využívá se ho k oživení vyprávění, zvláště při vyvrcholení děje nebo při změně směru děje (*Když jsme se druhého dne koupali v hořejším rybníce, náhle se objeví na hrázi Rek a nese v tlamě mladou káchající a třepetající se kachnu z dolejšího rybníka. Hup do vody a nese ji ke mně. Vzal jsem mu ji z huby, pustil ji na vodu a Rekovi jsem vytal pár pohlavků.* J. Herben). Ve slohovém postupu popisném a výkladovém není prézens historický funkční a hodnotíme ho jako stylistický nedostatek.
- Tvary **budoucího času** vyjadřují různé odstíny modálnosti, popř. citového zaujetí, např. pravděpodobnost a neurčitost (*Venku bude zima.*), rozkaz (*Budeš mlčet!*), zdvořilostní vyjádření (*Budu vás prosit o laskavost.*), rozhorlení, nevoli (*Ty se ještě budeš divit!*) apod. Jde o jev příznačný zvláště ve stylové oblasti běžně dorozumivací.
- **Minulý čas** plní funkci vyprávěcího času. V expresivních výpovědích se někdy využívá jako zesílený imperativ (*Čert to vzal!*).
- Archaismem je použití **předminulého času** (*Kdosi tu byl řekl.*).

Úkol 34

Uved'te stylovou hodnotu slovesných tvarů:

Čtverec je rovnoběžný obrazec, jehož úhly jsou pravé a všechny strany stejně dlouhé. - Když tedy chceš, zítra jdeme a koupíme to. - Do těsta lehce zamícháme sníh. - Usadila se a zpívala. Vtom slyší venku koňský dupot. I myslí si, kdopak k nám zabloudil? - Zítra jedu do Prahy. - Určitě napíšu. - Určitě budu psát. - Když byl přišel, už bylo po všem. - Na sv. Jiří vylézají hadi a štíři. - Ty věže v dálce, to bude asi Olomouc. - Moc vás budu prosit o příspěvek.

Kategorie způsobu

- **Indikativ** je stylově bezpříznakový, při použití v přání (příkazu) jím naznačujeme, že pokládáme děj za splněný (*Všichni studenti se shromáždí v aule.*).
- **Imperativ** je častý zvláště v emocionálních projevech, v odborném a administrativním stylu se vyskytuje výjimečně (*Fakturu uhrad'te připojenou složenkou! Pošlete obratem!*). V příslovích a pořekadlech se užívá místo indikativu (*Posluž čertu, peklem se ti odvděčí.*). Imperativní tvary se nahrazují tzv. *infinitivem výzvoým*, zvláště v oblasti psané publicistiky, např. v titulcích (*Zajistit podmínky. Uvést příklady.*). V odborném stylu se imperativ střídá s kondicionálem nebo indikativem bez stylistického rozlišení (*Uved'me příklad! Když uvedeme příklad. Kdybychom uvedli příklad.*). V běžně dorozumívací oblasti může mít i charakter ostrého rozkazu (*Lehnout!*).
- **Kondicionál** vyjadřuje vedle podmínky v expresivních textech přání (*Kdybyste mi to podal.*) nebo rozkaz (*Kdybyste nemluvil!*) a využívá se jako projev zdvořilostní formy (*Chtěl bych celou záležitost vysvětlit.*).

Kategorie slovesného rodu

- Zvratná podoba **pasiva** je výrazný prostředek rozšířený v běžně mluveném jazyce (*Domy se bourají.*) a pro vyjádření pasiva v přítomném čase skoro jedině možný (výjimky jsou řídké, např. *Bit jako žito.*).
- Častá je jeho neosobní forma (*Zpívalo se a tančilo se až do rána.*).
- Opisný tvar má knižní charakter a uplatňuje se ve stylové oblasti odborné a publicistické.
- V administrativním stylu se pasiva užívá i ve stylisticky nevhodných konstrukcích typu: *Žádáte se, abyste urychleně vyplnili...*

Úkol 35

Určete slohové funkce slovesných rodů (u pasiva zhodnot'te vhodnost, ev. nevhodnost použití):

O těch problémech se už hovořilo na několika setkáních. - Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá. - Mladší Bětuše, jak bylo už naznačeno, se vydařila po mamince. - Bylo kopáno i pod zemí, rostla nová síť kanalizace. - V Národním divadle se při slavnostních příležitostech hraje Smetanova Libuše. - Být chválen je příjemné. - Poslanec byl zvolen většinou hlasů.

Kategorie vidu

- Nedokonavých sloves se používá místo dokonavých v citově zabarvených projevech a vyjadřují naléhavější upozornění (*Tak zavírej dveře!*).
- Dokonavým videm se děj dramatizuje (lze zesílit i příslovci, např. *vtom, vzápětí, náhle*) ve vypravování, v publicistickém stylu, zvláště v reportážích.
- Dokonavým slovesem se vyjadřuje i důrazný a naléhavý záporný rozkaz nebo zákaz (*Jen nezapni proud!*).

Úkol 36

Zhodnot'te použití vidu:

Tak nezavírej ty dveře! - Proč jsem se jen do toho pouštěl? - Za hodinu jdu vařit večeři. - Večer obvykle šel na procházku. - Chodíval tam každý den. - Když jsem já k vám chodíval, pejsek na mě štěkával.

3.4.6 Příslovce ↑

- V hovorových projevech jsou prostředkem úsporného vyjadřování (*Jsem tady služebně.*), v publicistickém stylu součástí eliptického vyjadřování, např. v titulcích (*Kopaná mezinárodně. Vzpěrači rekordně.*). V uměleckém stylu jsou příslovce častá zvláště v próze (např. příslovce tvořená od adjektiv - *smířeně, odevzdaně, rozesmátě, rozkvetle*), v odborném vyjadřování se příslovci používá zvláště pro jejich schopnost kondenzovaného vyjádření (*počasí teplotně normální*).
- Užití příslovci je někdy projevem jazykové módy (*faktograficky odříkat* = odříkat fakta), a proto se v

O příslovcích

běžně dorozumívacích a publicistických projevech objevují nově tvořená příslovce, vzniklá např. kontaminací předložkového spojení a příslovce: *Chodit s někým navážno* (srovnej: *chodit s někým na chvíli, chodit s někým vážně*).

Úkol 37

Stanovte slohovou platnost příslovcí:

Jsem tady studijně. - Umí všechno faktograficky odříkat. - Stojí blízko. - Je to jeho blízce příbuzný. - Díval se na ni dlouho (dlouze). - Je tam draho. - Musel svou draze milovanou matku opustit.

3.4.7 Předložky ↑

O předložkách

- V oblasti běžně dorozumívací, prakticky odborné, publicistické, ale i administrativní se rozšiřuje užívání předložky *na* místo předložky *v* (*pracovat na závodě, na škole*), ale i na úkor předložek jiných (*mám dotaz na vás x mám dotaz pro vás, k vám; vykonávat dozor na výchovu x vykonávat dozor nad výchovou*).
- Předložky *do* se užívá zvláště v administrativní oblasti místo předložky *v* (*posíláme vám do termínu připravené materiály; aplikace do resortu strojírenství*), ale také v jiných případech (*Těžko se dostávají hráči do šance. x získávají šanci, dostávají se do střelecké pozice*).
- *Sekundární předložky (nevlastní)* mají specifický stylový charakter. Jedním z příznakových rysů současného vývoje češtiny je právě růst počtu sekundárních předložek i kvalitativní změny v rámci těchto předložek. Souvisí to se stylovou diferenciací jazyka, s potřebami lépe vyjadřovat abstraktnější vztahy. Vyskytují se zvláště ve stylu odborném, např. v oblasti právní (*vůči, z hlediska, ze strany, prostřednictvím*), v logice (*na základě, pomocí, v procesu*), ve stylu publicistickém (*u příležitosti, v rámci, v oblasti, na úseku, z pozice, v zájmu aj.*) a ve stylu administrativním (*v oboru, na úseku, s výjimkou, ve spolupráci*), zvláště v účetnictví (*na újmu, ve prospěch, na podkladě*). V ostatních stylech se s nimi nesetkáváme tak často (jde např. o expresivní prostředky v humoristické literatuře).
- Mnohdy dochází v hovorových i publicistických projevech k záměně některých předložkových vazeb, zvláště předložky *mimo* (správně: *mimo tetu* - 4. pád) s předložkou *kromě* (správně: *kromě tety* - 2. pád).

Úkol 38

Určete slohovou platnost předložek:

Pracuje na vlastní prodejně. - Na škole probíráme už třetí lekci z němčiny. - Mám na vás dotaz. - Posílám ti do termínu vyplněné dotazníky. - Do teoretických seminářů jsou zařazováni dle možnosti mladí lidé. - Provádí kontrolu o archivní a spisové evidenci. - Krom Pavla přišli všichni. - Vděk vaší pomoci jsme úkol zvládli. - Naše závěry vyslovujeme s přihlédnutím k předcházejícím výsledkům. - Díky mlze došlo k havárii.

3.4.8 Spojky ↑

O spojkách

- V podstatě se nevyskytují spojky nespisovné, jen nespisovné varianty některých spojek (*dyž, esli, eslivá, páč aj.*).
- U několika výrazů se rozlišuje hovorová a knižní podoba (*jestli x jestliže, zda; teda x tedy*; různé podoby *pokud, dokud - pokavad, dokavad, pokud', dokud', dokaváde aj.*).
- V hovorových projevech se někdy hromadí spojovací výrazy (*že aby nepřišel pozdě; že kdyby nepřišel vůbec*), v psaných projevech odborných se často vypouštějí (*Mnozí studenti, kteří nejsou v práci úspěšní, ztrácejí jistotu a vzniká u nich pocit méněcennosti... x ...kteří ztrácejí pocit jistoty a u nichž vzniká...*).
- Zastaralých i knižních spojek se využívá expresivně s humorným (žertovným) záměrem, zvláště v řeči studentů a v tzv. intelektuálních vrstvách společnosti (*Pakliže ihned nepůjdeš, budu nucen vyvodit z toho patřičné důsledky.*).

Určete slohovou platnost spojek a spojovacích výrazů:

Velmi spěšně, že aby nezmeškal vlak. - Viděl jsi tu ženskou, co běžela přes silnici? - Je opravdu chytřejší jak já. - Zůstanu, dokaváde to neuděláš. - Pakliže ihned nepůjdeš, budu muset z toho vyvodit závěry. - Dostal jsem kouli z češtiny, anžto jsem se opomněl naučit onu překrásnou báseň.

3.4.9 Částice ↑

O částicích

- Většinou jde o slova expresivní, jejichž expresivita se pohybuje mezi emocionalitou a intelektuálností.
- Expresivnost se projevuje v aktualizační funkci, tj. v motivovaném zvýraznění jazykových prostředků v textu pomocí částic (*A místnosti přetopené nad 25° C určitě nespědí našemu zdraví.*).

3.4.10 Citoslovce ↑

O citoslovcích

Mají absolutní stylistické zabarvení, jde o příznaková emocionální slova. Nejfrekventovanější jsou ve stylu běžně dorozumivacím a uměleckém, méně často se vyskytují ve stylu publicistickém (mají funkci stimulovat posluchače a oživit projev). Do odborného stylu nepatří. Citoslovce onomatopoická dodávají větě expresivnost (*Vrabc frr na strom.*).

Průvodce studiem

Dokončili jsme další velkou část této kapitoly zaměřenou na stylistické využití morfologických jazykových prostředků. Dopřejte si chvilku odpočinku a pak se zase vraťte ke studiu. Seznámíte se ještě s možnostmi stylistického využití slohotvorných a syntaktických prostředků. Nezapomeňte průběžně vypracovávat jednotlivé úkoly, na nichž si procvičíte získané teoretické znalosti.

3.5 Slohotvorné prostředky se slohovou platností ↑

Slohotvorné varianty

Slohotvorné varianty mají stejný lexikální význam a vznikají různým způsobem tvoření, nejčastěji afixací. *Stylově rovnocenné varianty* jsou např. slohotvorné varianty typu: *dvojkolák - dvoukolák, droboučký - drobounký* apod.

K základním slohotvorným slohotvorným variantám řadíme:

- **-an/-ák:** zřetelná varianta ve slohotvorné kategorii jmen obyvatelských tvořených z vlastních názvů míst (*Pražan - Pražák, Ostravan - Ostravák*). Dříve spisovné a neutrální *an* a nespisovné, hovorové, až hanlivé *-ák* se stávají variantami neutrálními. Vývoj ovlivnila pravděpodobně skutečnost, že u některých pojmenování se podoba s *-an* neuzívalo (*Kladeňák*). Používání přípony *-ák* jako neutrální je zpomalováno tím, že slova s touto příponou bývají nespisovná, anebo spisovná hovorová, tvořená univerbizací (*baloňák, šusták, nákladák, Václavák*). I když výrazy s *-ák* mají příznak hovorový, rychle pronikají do spisovného jazyka a posouvají jména s *-an* mezi prostředky knižní.
- **-ař/-ář:** jména konatelská s těmito příponami ztrácejí příznak nespisovnosti (často slangovosti) a nabývají charakteru slov hovorových až plně spisovných (*topenář, lešenář, silničář, tunelář, cestář*). Původně šlo o pojmenování dvouslovná (*železničář - pracovník na železnici*) a k vytvoření pojmenování jednoslovných vedla jazyková ekonomie. Některé z názvů tvořené touto příponou mají zabarvení expresivní (*smolař, troškař, hračičkář*).
- **-n(i)/-n(ý):** varianty přídavných jmen jsou odrazem dobových rozdílů v užívání slov a jsou příznačné pro

individuální styl některých starších spisovatelů (J. Holeček, F. X. Šalda). Týkaly se nejprve slov přejatých (*geniální, konkrétní, objektivní*), později i domácích (*Máchova próza je svou básnickou metaforikou, soustavným okřídlováním slovné hmoty, pokračováním jeho verše*. F. X. Šalda). V současném jazyce jde o rozdíly jen věcně významové, nikoli slohové (*srdečný dopis, srdečný pozdrav x srdeční potíže, srdeční infarkt; zábavní místnost, zábavní pyrotechnika x zábavný podnik, zábavný společník*). Tyto rozdíly musíme respektovat také u přídavných jmen dalších: *živelní pohroma, živelní katastrofa* (způsobeno přírodními živly) a oproti tomu *živelný vývoj, živelná stávka* (spontánní projev), *živelná síla ohně* (nezkrotná, neovladatelná). Výraz *škodní* (od slova *škoda*) se nově vyskytuje jako odborný termín v pojišťovnictví, např. *škodní událost, škodní komise, škodní náhrada, škodní průběh* aj. Oproti tomu máme spojení *škodná zvěř*, anebo zastaralé vyjádření *být škodný* ve významu „utrpět škodu“. Chybné je zaměňování adjektiv tvořených od různých základů, př. *bezpečný let x bezpečnostní pás*.

- **-n(ý)/-teln(ý)**: přípona *-telný* je frekventovaná zvláště v odborném stylu (*zpracovatelný, roztažitelný*) a jde o prostředek intelektualizační (*počitatelné jevy, vzdělavatelný člověk, neopomenutelné hodnoty*). Přípona *-ný* má význam vztahový (*mocný, železný*) a vyjadřuje vnitřní znak (*zpupný, zlostný, ctnostný*). Často se obě přípony zaměňují (*neodvratitelné nebezpečí - neodvratné nebezpečí*), zvláště v uměleckém stylu (*neodvratitelný osud*).
- **-išt(ě)/-isk(o)**: dříve se obou přípon užívalo ve významu konkrétním i abstraktním, v současné době dochází k diferenciaci, k významové specifikaci obou synonym; přípona *-iště* označuje místo děje (*skladiště, strniště, cvičiště, smetiště*). Většina názvů s touto příponou má paralelní názvy s příponou *-isko*. Od významově rovnocenných paralel (*bahniště - bahniško, spáleniště - spálenisko*) se liší dvojice, ve kterých název s příponou *-isko* má specializovaný význam pro označení míst myšlených, zpravidla abstraktních (*stanoviško k problému x stanoviště autobusů*). Přípony *-isko* místo přípony *-iště* lze použít aktualizovaně (*strniško na bradě*). Většinou obě přípony významově diferencují slova příbuzná (*ohniště - ohniško, hlediště - hlediško*).

Další slovtvorné prostředky

- **Přípona -(n)ost**. Radíme ji k nejproduktivnějším příponám označujícím názvy vlastností. Jde o příponu jednoznačnou (kromě několika starých jmen dějových). Zpravidla je identický základní význam adjektiva a substantiva (*rychlý - rychlost, zralý - zralost*), jen zřídka je rozdílný (*hodný - hodnost*). Názvy fundované adjektivu odvozenými od dokonavých sloves mají ve shodě s nimi význam výsledkový a stavový (*vyčerpanost, rozespalost, opuštěnost*). Někdy přistupuje k základnímu významu příznak časovosti jevů; základem bývá zpravidla substantivum (*rozvodovost, úrazovost, porodnost*). Odvozeniny od dějových adjektiv mohou být synonymní s příslušnými dějovými názvy (*nasycenost - nasycení, odcizenost - odcizení*). Častá je konkretizace abstraktních názvů. Přenášejí se na označení nositele (*památčnost, vzácnost*). V publicistickém stylu se vyskytují nejen abstraktní substantiva s touto příponou i na místě jiných substantiv, např. slovesných (*síla varovnosti*), ale také substantiva konkrétní (*Koupil si pěknou rozestavenost*). Šíření uvedeného typu substantiv svědčí o jeho potřebnosti. Tímto způsobem se totiž tvoří abstraktní názvy shrnující počet jednotlivých případů. Jde o projev snahy po intelektualizaci spisovného jazyka, příznačnou pro odborný a publicistický styl (*sňatečnost, nemocnost, poruchovost, návštěvnost, nehodovost, úrazovost*). Mnohdy se však chybně tvoří substantiva i tehdy, jestliže chybí opora o jméno (*Chtěli bychom snížit propadovost žáků ve třídách. Zabráníme chybovosti v diktátech*).
- **Přípona -ova(t)**. Vyskytuje se u sloves s příznakem hovorovosti (až slangovosti), př. *sáčkovat, pardonovat, připomínkovat*. V běžně dorozumívací oblasti se začala šířit dokonavá slovesa, tvořená ze sloves obouvidových (*odkanalizovat, odasanovat, vyprojektovat, odabsolvovat, rozkomentovat*), která mají funkci profesionalismů. Pronikání přípony do hovorového jazyka je podporováno univerbizační tendencí.
- **Přípona -ex**. Módní přípona minulých desetiletí, která sloužila k odvozování názvů prodejních míst (*Tuzex, Darex, Zverimex* apod.).

Další
slovtvorné
prostředky

Pro zájemce

Různé adjektivní přípony slouží jako prostředek odborného vyjadřování, např. specifické přípony u názvů chemických sloučenin (*-ný, -natý, -itý, -ičitý, -ečný, -ičný, -ový, -istý, -ičelý*).

- **Dějová jména bez přípony.** V odborném stylu se tvoří ze sloves s příponou *-(n)out* substantiva, která vyhovují svou stručností odbornému vyjadřování a liší se od vyjadřování neodborného (*dopadnout - dopad x dopadnutí, střetnout - střet x střetnutí*; podobně *spad, úlet, úhyn* aj.). Produktivnost tohoto typu se stále zvyšuje. Domníváme se však, že je nesprávná současná tendence „zodborňovat“ hovorové vyjadřování nad potřebnou míru a „přeplňovat“ je uvedenými substantivy, která mají své místo zvláště v odborném stylu. V hovorovém jazyce zanikne asi *spad sněhu* a zůstane pravděpodobně jen *množství napadaného sněhu*. Nebudeme asi *provádět sběr borůvek*, ale jen *sbírat borůvky*, zvláště v těch případech, když půjde o nahodilou činnost člověka.
- **Jména zdrobnělá.** Deminutiva modifikují význam základových slov kvantitativně, označují věci menší (*domek, koník, knížka, stolek*). Často tento význam provází příznak emocionální; někdy mají pouze význam emocionální, a to zpravidla kladný (*maminka, sluníčko, tatínek*). Vyjadřují rovněž vztah mluvčího k nositeli jména (*Maruška, babička, Pepíček*). V některých případech může jít i o vztah záporný, obvykle o ironické užití (*jeho zájmičky, český občánek*). Nežádka se vyskytují deminutiva při eufemistickém vyjádření (*smrádeček, záchůdek, záchodky*). Mnohá deminutiva se stala termíny v odborném stylu (*mosazný kohoutek, kovové nožičky*), zvláště v oblasti kuchařské (*rohličky, košíčky, drůbky, bylinky*), ale i v oblastech jiných (*průdušky, průdušinky* - odstupňování podle velikosti označeného denotátu). V administrativním stylu tvoří slangová pojmenování (*koniček v kartotéce, žrádýlko - náplň do sešivacího strojku* apod.).
- **Přechylování.** V současné češtině se slova přechylují, a proto není správné užívat tvarů mužských při oslovení žen (*paní doktor, paní docent*). Tato oslovení chápeme jako snahu po vybranosti nebo jako snahu odlišit se od ostatních uživatelů jazyka. Jde o nespisovné a zastaralé vyjadřování. Spisovné jsou tvary přechýlené (*filoložka, pedagožka* apod.). Tyto podoby se liší pouze z hlediska spisovnosti a nespisovnosti vyjadřování. Nevhodné je oslovovat ženy titulem manželů (*paní doktorová, profesorová*) nebo funkcí, kterou muži vykonávají v zaměstnání (*paní ředitelová, správcová, paní správcová, paní přednostová* aj.).
- **Předponové tvoření slov.** Často podléhá „dobové módě“ př. předpony *pro-, od-, vy-* se připojují ke slovu bez ohledu na potřebu (*proškolit, odškolit, odsouhlasit, vykryt potřebu* apod.). Někdy se vyskytnou dokonce předpony dvě (*předodsouhlasit, odpodepsat*). Vysokou frekvenci má předložka *na*. V souvislosti s tím, proniká také jako předpona (*nanést, nastínit, nahlásit* apod.).
- **Univerbizace.** Pojmenování jsou často hovorová, ale i nespisovná (*panelák, uherák, zasedačka*). Některá z nich patří k odborným názvům (*salátovka* - mísa na salát). Za projev univerbizační tendence můžeme považovat vznik hybridních složenin z dvojslovných pojmenování (*gramodeska, elektropřístroj*).
- **Multiverbizace.** Zvláště v publicistickém stylu se dává přednost víceslovným pojmenováním před pojmenováními jednoslovnými (*dohlížet - vykonávat dohled; čtenáři - čtenářská veřejnost*). Jednoslovné názvy jsou výchozí a neutrální, multiverbizovaná pojmenování jsou příznaková a slouží k stylové diferenciaci. Mezi výchozím pojmenováním jednoslovným a multiverbizovaným je nejen vztah sémantický, ale i formální. Podle toho, jak se začleňuje společný formální prvek pojmenování jednoslovného do pojmenování víceslovného, rozeznáváme v podstatě tři druhy multiverbizačních pojmenování. a) Sloveso + substantivum. Ze slovesného základu jednoslovného pojmenování se vytváří deverbativní substantivum a to se spojuje se slovesem, jehož lexikální význam je oslaben (*být zástupcem, mluvčím, nositelem, představitelem; dát povel, rozkaz, slib, informaci; vést spor, útok* aj.). b) Adjektivum + substantivum. Ze substantivního základu pojmenování se tvoří adjektivum a to se spojuje se substantivem. Významově závažnější je v tomto případě adjektivum (*sportovní, spotřebitelská, čtenářská veřejnost*). Tato pojmenování mají charakter shrnujícího, abstraktního pojmenování. c) Substantivum + substantivum. Substantivum, kterým se realizuje jednoslovné pojmenování, je závislé na jiném substantivu, které je řídicí jen po stránce formální, poněvadž jeho lexikální význam je značně oslaben (*problémy, otázky, záležitosti prospěchu, docházky, chování; proces vývoje, růstu, rozkladu*). Pojmenovávaný jev je zařazován do obecnější významové skupiny.

- **Názvy cizího původu.** Velmi produktivní je přípona *-it(a)*. Názvy tvořené touto příponou poukazují obvykle k adjektivům zakončeným na *-n(i)* (*banální - banalita, speciální - specialita*). Mají také protějšky s domácí příponou *-ost* (*banálnost, speciálnost*). Činitelské názvy cizího původu se většinou opírají o slovesa zakončená na *-ovat* (*demonstrant, student, kontrolor, propagátor, komponista*). Poměrně početné jsou i názvy prostředků; řada z nich byla přejata do češtiny již jako hotová slova (*inhalátor, adaptér, mixér*). Někdy existují slovtvorné dublety. Rozlišení se projevuje ve frekvenci užívání, ale i ve významu (*adaptor - přístroj k přijímači x adaptér - obecné označení přizpůsobovacího prostředku*). Může však jít také o rozlišení významu činitele a prostředku (*konduktor - konduktér*). Cizí názvy na *-it(a)* mají protějšky s domácí příponou *-ost* (*specialita - speciálnost, originalita - originálnost*). Pro češtinu je typický výskyt slov tvořených z domácích základů předponami a příponami, buď původními, nebo nepůvodními (tj. původními slovními základy, které nabyly povahy předpon), např. *infra-* (*-červený, -zvuk, -zářič*), *ultra-* (*-zvuk, -krátký, -odstředivka*), *mikro-* (*-vltný, -povídka, -rozhovor*); *-fikace* (*plynofikace*), *-izace* (*úsekizace*) aj. Od 60. let 20. století patří k módním prostředkům tvoření slov s komponenty *mini-*, *maxi-* (viz výše). K publicismům řadíme některé expresivní výrazy tvořené příponou *-ismus* (*polopatismus*). Předpony cizího původu se spojují převážně se slovy přejatými, ale i se slovy domácího původu. Vznikají tak nová slova, která pronikají do naší slovní zásoby, a to zvláště ze stylu publicistického, př. *anti-* (*-drogový, -lobby, -politický, -virový*); *ex-* (*-kolega, -miss, -premiér*); *hyper-* (*-market, -moderní, -text*); *post-* (*-produktivní, -sezónní*); *re-* (*-definovat, -kvalifikace, -instalace*); *vice-* (*-guvernér, -miss, -premiér, -prezident, -starosta*) aj. K nejfrekventovanějším částem kompozit patří zvláště slova, pojmenovávající nové skutečnosti: *aroma-* (*-kosmetika, -lampa, -terapie*); *bio-* (*-brambory, -centrum, -farma, -terapie*); *eko-* (*-aktivista, -farma, -katastrofa*); *fit-/fitness-* (*-centrum, -klub, -studio*); *profi-* (*-cyklistika, -hokej, -tenis, -tým*); *super-* (*-bike, -byznys, -cena, -projekt, -star, -šance, -třída*); *video-* (*-adaptér, -archiv, -dokumentace, -film, -hit, -nahrávka, , -projekce, -technika*) aj.

- **Zkratky a zkratková slova.** Proces vytváření zkratk je podmíněn existencí víceslovných pojmenování, na jejichž základě vznikají (a proto i proces abreviace je druh univerbizace). Zkratky a zkratková slova mají charakter značkový a svou úsporností a stručností jsou projevem racionalizační tendence v současném jazyce. Nejvíce jsou zastoupeny v odborném a administrativním stylu, a to zvláště zkratky grafické (*atd., tzv., mj., tj.*), iniciální, počátkové (*Sb. - Sbírký zákonů a nařízení*), kontrakční, stažené (*fa, fě, fy; pí*); parafy jmen, např. *Nk* (Novák), *Ný* (Nový) aj. V běžně dorozumivacích projevech se vyskytují zkratky fonické, zvláště iniciální, tvořené z počáteční slabiky nebo z počátečních dvou slabik, např. *filda* - filozofická fakulta; *nashle, pade*(sátník), *krimi* apod., mechanickým odpojením prvních dvou slabik, např. (*ciga*)*retka*, vynecháním střední části slova, např. *kóna* < *ko-mpó-na* < *kompozice*, *angl(iičt) ina, mat*(emat)ika apod. Mnohá z těchto slov patří do studentského slangu. Frekventované jsou i staženiny dvojslovných spojení, v nichž začátek prvního slova je spojen s koncem slova druhého, např. *mot*(oristický) *hot*el, *mo*(torový) *veloci*péd, *os*(mium + volf)ram apod. V titulcích a názvech se mohou vyskytnout připodobeniny, slovní hříčky se souhláskami nebo slabikami zkratky, které jsou homonymní s přirozenými slovy (*Semafor* < Sedm malých forem; dříve *liduška* < lidová škola umění; *sentinel* < SNTL, Státní nakladatelství technické literatury apod.). Zkratkové složeniny mohou být i cizího původu, např. *hifi* (< high fidelity), *scifi* (< science fiction).

Průvodce studiem

Do této podkapitoly jsem nezařadila cvičení, neboť problematice tvoření slov budeme věnovat samostatné kapitoly při výuce lexikologie. V rámci práce s dalším dílem textu se můžete vrátit k uvedenému teoretickému výkladu a zopakovat si některé zásady.

3.6 Syntaktické prostředky se slohovou platností ↑

Věty podle členitosti

Dvojčlenné věty jsou stylisticky neutrální věty, vyskytují se ve všech stylových oblastech.

- Věty s **přísudkem slovesně-jmenným s elipsou spony** vyjadřují obecně platné myšlenky a názory; jsou stručné a zvyšují přitažlivost projevu. Stylisticky příznakové jsou např. v příslovích (*Mladost - radost. Mladí ležáci - staří žebráci.*), heslech (*Čisté okno - záruka bezpečné jízdy.*), novinářských titulcích (*Cíl našich sportovců - zvyšování tréninkových dávek.*) aj.
- Věty s tzv. **všeobecným podmětem** jsou slohově příznakové, nejčastěji jde o věty užívané v hovorovém stylu (*Vysílali v televizi. Zvonili na mši.*). V pracovních popisech, ale i v odborném stylu jsou frekventované věty s 1. os. množného čísla (*Přistoupíme nyní k rozboru další části studie. Do těsta jemně zamícháme sníh.*). Typy vět s 2. osobou jednotného nebo množného čísla mají sice charakter obecné platnosti, ale slohově jsou emocionální. Užívá se jich v oblasti umělecké, ale i publicistické, neboť navazují důvěrnější kontakt autora s adresátem (...*ještě krok dál, a pak už koukej sám, aby ses z toho lesa dostal zase ven...*).

Jednočlenné věty se vyskytují ve všech slohových oblastech. Mohou být neutrální, ale také příznakové.

- **Jednočlenné věty slovesné** obsahují určité sloveso ve tvaru 3. osoby. Bývají obvykle neutrální a označují přírodní jevy, tělesné a duševní pocity (*Sněží. Bolí mě na prsou. Je mi těžko.*).
- Vždy je třeba rozlišovat: *Z bytu bylo slyšet hádku.* x *Z bytu byla slyšet hádka.* *Z okna je vidět Lysou horu.* x *Z okna je vidět Lysá hora.* Dvojčlenné věty tohoto typu jsou někdy hodnoceny ještě jako ne plně spisovné, hovorové. Stylový rozdíl se však již stírá, a proto můžeme obě varianty pokládat za rovnocenné.
- V publicistickém a odborném stylu jsou časté tyto věty s tzv. **neosobním pasivem** (*Na branku se střílelo z dálky. V diskusi se dospělo k podnětným závěrům.*).
- Stroze a úředně působí pasivum v oblasti administrativní (*Zde se neparkuje. Zavírá se v ustanovenou dobu.*).
- Ve stylu uměleckém má tento typ někdy funkci eufemismu nebo funkci odosobňující (*Pozdravit by se mohlo, když se ráno vstane.*).
- **Jednočlenné věty neslovesné** se vyskytují v oblasti hovorové s příznakem emocionality (*Dobré ráno! Hurá! Ne, ne! Výborně!*). Obvykle úzce souvisí se situací, v níž jsou vysloveny (*Pozor! Auto! Těch peněz! Té radosti!*). V uměleckém stylu slouží při vypravování k vyjádření dramatického spádu děje (*Podobalo se to slavnosti pomsty, zpestřované masakry na střelnici. Střelba, kopance do dveří. Strach a vztek. Pláč.* J. Otčenášek), podobnou funkci mají také v popisu (*Pokoj nebyl velký, pár kousků nábytku a krémová kuchyňská stolička.* V. Páral). Ve stylu publicistickém se tyto věty uplatňují hlavně v beletrizujících žánrech (reportáž, fejeton, črta, sloupek) jako výraz citového zabarvení, ale také v titulcích s apelovou funkcí (*Rozhodnutí! Odzbrojení!*).

Věty podle postoje mluvčího

Konkrétní výpovědi mají v komunikaci svůj propoziční obsah, který je ovlivněn **záměrem mluvčího** (adresát by měl pochopit, že mluvčí pronáší např. prosté oznámení, otázku, vybidnutí, varování, prosbu, přání apod.).

Věty podle
postoje
mluvčího

Pro zájemce

Úplný výčet komunikativních funkcí je v podstatě nemožný, protože je jich velké množství. Pro školskou praxi je vhodnější sdružovat tyto funkce do čtyř základních okruhů, které se kryjí s tradičně chápanými druhy vět podle postoje mluvčího (oznámení, otázka, výzva, přání).

- **Výpovědi s komunikativní funkcí oznámení** konstatují nějakou skutečnost. Nejpriznáčnější je pro ně klesavá koncová intonace. Jsou bez slohového příznaku a vyskytují se ve všech slohových projevech. Slohově jsou diferencovány obvykle pouze z hlediska zvukového (výraznou intonací) a z hlediska vyjádření modality (určitost, neurčitost, možnost, pravděpodobnost apod.).
- **Výpovědi s komunikativní funkcí otázky** jsou typické pro dialogickou formu mluveného projevu a mají poměrně velký rozsah stylového zbarvení (od neutrálního k emocionálnímu - expresivnímu). **Otázkami zjišťovacími** zjišťuje mluvčí, zda platí propoziční obsah kladný nebo záporný, př. *Přijede bratr zítra? Ano. (Ovšem. Zajisté.). Ne. (Kdepak!)* Nepřímé vyjádření zjišťovací otázky má podobu souvětí. Vyskytuje se nejčastěji ve stylu běžně dorozumivacím, př. *Ty asi budeš vědět, jestli bratr zítra přijede. Zajímalo by mě, jestli bratr zítra přijede. Pověz mi, zda bratr zítra přijede.* Specifickým druhem otázek zjišťovacích jsou tzv. otázky **presumptivní**. Mluvčí více méně předpokládá platnost toho, co v nich vyjadřuje jako kladný nebo záporný propoziční obsah, př. *Že jste se zase hádali? Přicházíte kvůli tomu neštěstí, vidíte (že)?* **Otázky doplňovací**. Mluvčí nevyžaduje kladnou nebo zápornou odpověď, ale konkretizaci určitého méně známého obsahu. To, co se chce dovědět, udává velmi často tázací slovo, př. *Odkdy je otevřeno v obchodě? - Od půl osmé.* **Otázky deliberativní**. Mluvčí je klade zároveň sám sobě nebo jen sám sobě. Deliberativní se může stát každá otázka zjišťovací nebo doplňovací, pokud je jejím adresátem sám mluvčí, př. *Mluví pravdu? Kdo to sem položil? Nešlo ve skutečnosti o něco jiného?* Tyto otázky jsou časté zvláště v uměleckém stylu, a to při vyjádření nerozhodnosti, pochybování, např. ve vnitřním monologu (*Jedenáct dní už neviděl Eržiku. Děje se něco? Ulétá Eržika?* I. Olbracht).

Pro zájemce

Připomínám významový rozdíl mezi zájmeny *jaký* a *který*, př. *Jakou učitelku máš nejraději? (Spravedlivou.) x Kterou učitelku máš nejraději? (Paní učitelku Novákovou).* Zájmenem *jaký* se ptáme na druh nebo kvalitu objektu, formy, zájmenem *který* identifikujeme určitý objekt z dané množiny. Mějme na paměti, že v dialogu stejné tázací slovo už neopakujeme. Pak může mít i tato otázka stoupavou koncovou intonaci, př. A: *Odkdy je otevřeno v obchodě?* B: *Od půl osmé.* A: *A v obuvi?* B: *Od devíti.* Speciálním případem reakce tázaného na otázku je opakování otázky (antiotázka), př. *O čem se tam jednalo? - O čem se tam jednalo?* - opakované otázky se liší tím, že mají antikadenci.

- **Výpovědi s komunikativní funkcí výzvy**. Vyjadřují se jí všechny druhy a odstíny výzvy. Jde např. o prosbu, zdvořilou žádost, vybídnutí, příkaz, varování, povel, instrukci apod. Mohou se použít také modální slovesa, infinitiv aj., př. *Zavři dveře! (přímá výzva) Zavřeš ty dveře?! Mohl bys zavřít ty dveře. (?) Nemohl bys zavřít ty dveře. (?) Zavři dveře! Příkazuji ti, abys zavřel dveře! Co abys zavřel dveře. Co takhle zavřít dveře!*
- **Výpovědi s komunikativní funkcí přání**. Mluvčí si přeje, aby nastal (nebo nebyl narušen) stav věcí, popř. aby se proměnil nepříznivý stav v příznivý. Na rozdíl od oznámení, otázky nebo výzvy nemusí být přání proneseno jen v komunikaci mluvčího s adresátem - adresát není nezbytný. Přání můžeme rozdělit na reálná (*Kéž by se ti zkouška podařila!*) a nereálná (*Kéž by nezemřel tak mlád!*), popř. nesplnitelná (*Kéž by se tak čas zastavil!*). Tyto výpovědi jsou opět nejfrekventovanější ve stylu běžně dorozumivacím, zvláště v projevech mluvených, a odtud přecházejí do stylu uměleckého. V oblasti publicistické mají apelový charakter, např. v provoláních nebo novinových titulcích (*Chraňte naše lesy!*).

Věta jednoduchá a souvětí

Věta jednoduchá. Slohová platnost bývá podmíněna formou projevu: v mluveném projevu se užívá vět s jednoduchou stavbou, zvláště v oblasti hovorové, kdežto v psaném projevu je obvyklejší vedle souvětí jednoduchá věta bohatě rozvitá. Všech možností plně využívá oblast umělecká, která střídáním vět jednoduchých a souvětí dosahuje silného účinku. Věta

jednoduchá zesiluje dějový spád, zvyšuje dějové napětí.

Souvětí souřadné (parataktické). Souvětí je samo o sobě prostředkem neutrálním a setkáváme se s ním ve všech stylových oblastech, zvláště charakteristické je však pro oblast hovorovou a projevy běžně mluvené. V uměleckém stylu souřadné spojení málo rozvinutých vět bývá prostředkem vyjádření spádu děje, vzrušení, překotnosti děje.

Souvětí
souřadné

Příklad

Kup dětem psa! A chod' s ním každé ráno před domem a nasazuj mu košík a zase mu ho sundávej a říkej mu - fuj, to nesmíš - a tahej ho do tramvaje a uvazuj ho před obchodem a hádej se s paní, které čuchl k rohlíku...

Od parataxe odlišujeme **volné přiřazování vět (juxtapozici)**, charakteristické pro moderní beletrii. Autor jí vyjadřuje složité vztahy.

Příklad

Krásné borůvkové noci mi naplňují játra jitem a tryska mého srdce mi vstříkuje krvavou směs. Slunce fárá z temnot a hebké vlnící se obilí se zmitá jak rezná ženská sukně. Kolečka těžních jam se točí pozpátku, v zástupech vápnem natřených kmenů třešni okřívají zákryty vojenských hřbitůvků. Hlídači stráží trestané ženy a vlašťovky roznášejí v zobáčku poselství houslí.

(B. Hrabal)

Sípala zvířata, sypala se stráž, praskaly staré větve, v korunách stromů volali ptáci, na zemi šustila suchá tráva.

(O. Pavel)

Juxtapoziční konstrukce jsou dokladem toho, jak prostředky převzaté z běžně mluveného jazyka se v uměleckém jazyce přetvářejí a dále rozvíjejí v prostředky specificky spisovné se speciálním funkčním zaměřením a charakterem.

Formu asyndetické parataxe dostává někdy i souvětí myšlenkově podřadné, a to v oblasti hovorové, někdy i umělecké, př. *Nepůjdeme nikam, prší.* (protože prší). *Rozumí se, sultán povolal čaroděje.* (že povolal).

Souvětí podřadné (hypotaktické). Způsob syntaktické výstavby, charakteristický především pro projev psaný. Podává obsah ve zhuštěné formě a z hlediska stylového se jeví spíše jako prvek statický. Užívá se především ve stylu odborném a publicistickém, v útvarech výkladu a úvahy, protože je vhodným prostředkem k vyjádření vztahů logických souvislostí a výkladu různých zákonitostí. Stupeň složitosti souvětí je v jednotlivých stylech různý. Nejsložitější bývá ve stylu vědeckonaučném, někdy i ve stylu uměleckém. V jednoduché formě (s malým počtem vět) a s běžnými spojovacími výrazy (př. *že, když, aby... který*) se objevuje v projevu běžně mluveném.

Souvětí
podřadné

Složité větný celek. Vyjadřuje složité závislosti myšlenkové, je typický pro výstavbu vědeckonaučného stylu, ale využívá se ho i ve stylu uměleckém. Aby souvětí nepůsobilo přetíženě a nesrozumitelně, musíme respektovat požadavek přesnosti, přehlednosti a

Složité větný
celek

jasnosti.

Úkol 40

Všimněte si příznakových syntaktických prostředků a vymezte jejich stylovou hodnotu:

Kocour Kobliha dostal pistolku a hned měl plno starostí, aby mu neuletěla muška a kočka Terežka dostala natahovací myš, a myš se na ni rovnou rozjela a drcla ji do břicha, a kocour Konrád dostal sirky a jednu náhodou rozškrkl a nemohl ji sfouknout, a kotě Žužlík se tolik leklo smetáku, ale pořád říkalo jupity jupity.

(Podle V. Čtvrťka)

Věty vedlejší

Nejsou specificky vymezeny jen pro některé ze stylových oblastí, i když jednotlivé druhy mají v některých z nich větší frekvenci, např. věty podmínkové, výsledkové, příčinné a vztažné jsou časté ve stylu odborném. Zvláštní charakter mají nepravé věty vedlejší.

Věty vedlejší

Nepravé věty vedlejší. Nejsou k větě, k níž se vztahují, v poměru determinace, ale je mezi nimi vztah koordinační nebo prostá souvislost. Pro stylistickou normu jsou problematické. Vyskytují se jen v projevu psaném, převážně v administrativním a odborném stylu, ale i ve stylu publicistickém a uměleckém. Obvykle se hodnotí jako stylová neobratnost, zvláště při jejich hromadění. Po formální stránce rozlišujeme věty **vztažné a spojkové**.

Nepravé věty vedlejší

- **Nepravé věty vztažné.** Podle obsahového vztahu k větě řídicí vyjadřují především vztah slučovací (*Předseda vlády přijal zahraniční delegaci, s kterou setrval v dlouhém a srdečném rozhovoru. - ...a setrval s ní...*), důvodový (*Použijeme destilované vody, která se pro tyto účely svými vlastnostmi nejlépe hodí. - ...neboť se...*) nebo prostou následnost (*Včera odjeli do Vídně, kde se setkají se svými přáteli. ...a tam se setkají...*). Vztažné spojovací výrazy můžeme vždy nahradit příslušnými výrazy souřadnými. Poměr kodifikace není k těmto větám jednotný. Ve spisovném jazyce však zdomácňují, a to zejména ve stylu odborném a publicistickém. Je to dáno tím, že pomáhají realizovat snahu těchto stylů o sevřené vyjadřování. Vyhovují především tendencím odborného stylu vyjadřovat se spíše rozsáhlejšími a složitějšími souvětími než celky nadvětými. Frekventované jsou i věty uvozené zájmenem *což* (*Vyhoupł se na stůl, což dělával s oblibou. ...a to dělával s oblibou.*) nebo spřežkami *načež, pročez, přičemž* aj. Po obsahové stránce jsou k větám, k nimž se vztahují, ve vztahu koordinace, nebo uvádějí jisté obsahové doplnění, které má blízko k parentezi. Vztah kodifikace se také k těmto větám mění. Nepravé věty vztažné nelze za spisovného jazyka vylučovat. Je však třeba jich užívat jen tam, kde je celkový ráz textu ve shodě s jejich základním funkčním stylovým charakterem. Nikdy by neměly vést k významovým nejasnostem, př. *Oženil se s dívkou, s níž měl syna.* (KDY?)
- **Nepravé věty spojkové.** Z hlediska sémantického jsou také spjaty s větou „řídicí“ vztahem koordinačním. I tyto věty pronikají do normy spisovné češtiny. **Nepravé věty časové** bývají uvozeny spojkami *zatímco* (*Naše rodina jim vytýká netolerantnost, zatímco jejich sousedé je obviňují ze sobectví.*) a *když* (*Čeští hokejisté zvítězili 2:1, když ještě tři minuty před koncem utkání prohrávali 0:1.*). Věty se spojkou *zatímco* docházejí v současném jazyce obecného rozšíření a jsou charakterizovány jako prostředek stylu odborného a publicistického. Věty se spojkou *když* se stabilizují jako prostředek stylu publicistického, především sportovní žurnalistiky. Zcela nevhodné je však užití nepravé věty časové v případech, v nichž nejde o přímou významovou souvislost mezi oběma větami, př. *Domáci zasloužené zvítězili, když rozhodčím byl J. Novák.* **Nepravé věty podmínkové** bývají uvozeny synonymními spojkami *jestliže* (*Jestliže ještě před nedávnem byl u nás osobní automobil luxusem, stává se dnes takřka věcí denní potřeby.*) a *-li* (*Měl-li Pavel dnes svou pravdu, měl Honza zase svou pravdu včera.*). Uvedené spojky lze charakterizovat jako prostředek vyjadřování knižního. Nepravé věty podmínkové jsou příznačné zvláště pro styl publicistický. **Nepravé věty účelové** neoznačují skutečný účel, ale různé druhy

koordinačního vztahu, především vztah odporovací, slučovací, popř. důsledkový, nebo prostou následnost. Bývají uvozeny spojkou aby, př. *Horská silnice nejprve prudkými serpentunami stoupá, aby pak vzápětí prudce klesala.* Kodifikační literatura tyto věty až donedávna zamítala a připouštěla je pouze ve vyjadřování obrazném, př. *Usnul, aby se už neprobudil.* Nepravé věty účelové se vyskytují především ve stylu uměleckém a publicistickém, zvláště ve sportovní žurnalistice (*Rozběhl se, aby po špatně vypočítaném odrazu lat'ku srazil. ...a / ale po špatně vypočítaném odrazu...*).

Úkol 41

Vyhledejte nepravé vedlejší věty a pokuste se je opravit:

Všichni jsme rádi usedli večer na zahradě, kde jsme poslouchali různé historky. - Silnice prudkými serpentunami stoupá, aby vzápětí klesala. - Nový útočník nastoupil k zápasu, aby hned v poločase byl vystřídán. - Pachatel vozidlo odcizil, načež se s ním pokusil odjet.

Polovětné konstrukce

Po obsahové stránce odpovídají potenciální vedlejší větě, v kterou by mohly být transformovány, a po formální stránce mají charakter jmenný. Týž obsah se jimi vyjadřuje sevřeněji než odpovídající větou vedlejší. Jako prostředků kondenzace větné stavby se využívá především přechodníků, infinitivu, adjektiv verbálních a verbálních substantiv.

Polovětné konstrukce

- **Přechodníkové konstrukce.** Vyskytují se především v odborném stylu (častěji se jich užívá v oborech společenských než v oborech přírodovědných), př. *Zjišťující členskou platnost závislých členů ve skladebních dvojicích, vycházíme ze slovnědruhové platnosti členů řídicích.* - *Po několika minutách oheň uhasne, spotřebovav veškerý kyslík uzavřeného prostoru.* V odborném stylu se nahrazuje přechodníková vazba větou příslovečnou, zvláště způsobovou, příčinnou a podmínkovou, př. *Vycházejíce z pojetí stylu a z rozsahu úkolů stylistiky, můžeme vymezit hlavní okruhy jazykovědně orientované stylistiky.* (K. Hausenblas) - *(Když / jestliže vyjdeme...).* *Opakující několikrát tento pokus, dojdeme vždy k témuž výsledku.* I přes svou knižní povahu se přechodníkové konstrukce uplatňují také ve stylu uměleckém, a to především v řeči autorské. Používání těchto vazeb je zcela individuální. Vyskytují se např. v dílech K. Čapka, J. Otčenáška, V. Neffa, M. Hornička, V. Párala aj. Nejfrekventovanější jsou konstrukce s **přechodníkem přítomným** nedokonavých sloves, užívané ve stylu odborném a uměleckém, př. *Avšak Jan se nepohoršil, když mu Rudda neodpovídal, a vyšel, jda za svým obličejem a odváděje i psa.* (V. Vančura) **Přechodník minulý** má frekvenci podstatně nižší. Užívá se ho především ve stylu uměleckém, př. *Poškrábal se v týle a odstoupiv na tři kroky, díval se za poutníky.* (V. Vančura) **Přechodník budoucí** (přechodník přítomný sloves dokonavých) je poměrně vzácný. Dávají mu přednost spisovatelé, kteří mají sklon ke knižnímu, až archaizujícímu vyjadřování, např. V. Vančura. Řidčeji se ho užívá ve stylu odborném, např. v právnických stylizacích, př. *Výši pokuty stanoví soud, vyšetře příjmy odsouzeného.*
- **Infinitivní konstrukce.** Nejsou vázány jen na určitý styl spisovného jazyka. Pro svou nesespecializovanost poskytují vhodné podmínky pro široké využití jako prostředku kompaktní větné stavby. Jejich charakteristickým znakem je vedle sevřenosti vyjádření i jistá neosobnost a abstraktnost. Nejčastěji odpovídají vedlejší větě podmětne (*Přistupovat odpovědně k plnění studijní povinnosti je základní úkol všech našich posluchačů.*) nebo větě přívlastkové (*Správný učitel musí v žácích pěstovat snahu porozumět věcem a pronikat k jejich podstatě.*). V oblasti hovorové obvykle nahrazují větu podmínkovou, př. *Nemít tak málo času, určitě bych to zvládl. (Kdybych neměl tak málo času, určitě bych to zvládl.)* V odborné a publicistické oblasti bývá konstrukce bohatě rozvíjena. V publicistické oblasti snižuje stylovou hodnotu infinitivní konstrukce její častý výskyt.
- **Konstrukce s adjektivem verbálním.** Základním typem je konstrukce přívlastková, která se opírá o verbální adjektiva, tj. o přídavná jména dějové povahy utvořená ze slovesných přičestí a přechodníků. V současné spisovné češtině se jich hojně využívá ve stylu odborném (*Tyto závěry, objasňující blíže*

problematiku, vycházejí ze zkoumání procesu, vedeného dlouhodobým výzkumem.). Slohová povaha konstrukce je knižní a intelektualizovaná. Je součástí především písemného projevu ve stylu odborném, odkud přechází - někdy ne právě vhodně - do stylu publicistického. Ve stylu uměleckém se přívlastkové konstrukce uplatňují především v popisech, př. Na planince, vříznuté do svahu, částečně odkopané a oplocené ostnatým drátem, stálo několik dlouhých baráků. Výhodu těchto konstrukcí lze spatřovat v tom, že v těžké větě je lze i nakupit, a tím výrazně posílit hutnost větné stavby, aniž přitom dochází k neúnosnému přetížení věty.

- **Konstrukce se substantivy dějovými.** Řadíme k nim konstrukce jednak s verbálními substantivy, jednak s ostatními dějovými substantivy. Jsou příznačné zvláště pro styl odborný a publicistický, př. Po pečlivém očištění a vysušení podvozku provádíme vlastní konzervaci. Substantivní vyjádření je mnohdy jen sekundárním projevem motivace lexikálně pojmenovací; může být např. důsledkem snahy užít odborného termínu (*Při nedomykavosti chlopní dochází k vážným poruchám srdeční činnosti.*). Dokládá to těsné sepětí plánu lexikálního s plánem syntaktickým při výstavbě výpovědi, ale také dokumentuje, že všechny případy kondenzace jsou neoddelitelně spjaty s nominalizací větné stavby, tj. s užitím prostředku jmenné povahy (jména nebo jmenného tvaru slovesného) místo určitého slovesa.

Příklad

Pro lepší pochopení významu kondenzace (tj. zhuštěného vyjádření syntaktických vztahů mezi dvěma obsahy) uvádíme následující příklady:

- Určili jsme světové strany. Pokračovali jsme po zelené značce.
- Jakmile jsme určili světové strany, pokračovali jsme po zelené značce.
- Určivše světové strany, pokračovali jsme po zelené značce.
- Po určení světových stran jsme pokračovali po zelené značce.

Nejtěsnější spojení (větným členem) je příznačné pro odborný styl.

Zvláštnosti větné stavby

Jsou v podstatě projevem uvolněnosti větné vazby. Jde o znaky řeči mluvené, z níž se pak dostávají i do projevu psaného. Vycházejí ze známé situace, ze spontánního vyjádření a jsou spjaty s citovým postojem mluvčího.

Zvláštnosti
větné stavby

- **Věta neúplná (eliptická)** vzniká výpustkou (elipsou) takového větného členu, který se vyrozumívá z větné souvislosti. Vypustit můžeme slovo (slova), př. *Čekal jsem od vás dopis, ale vy nic* (nenapsali jste), ale i celou větu, př. *Když zazvonil, obě děti hned dolů* (běžely dolů). Elipsy jsou frekventovaným prostředkem v dialogu, nejčastěji v oblasti hovorové, ale také umělecké, př. *O čem jste mluvili, lidé zlatý, ne a ne si vzpomenout.* (M. Majerová) Ve stylu publicistickém bývají užity v titulcích a reklamách, v inzerátech apod., př. *Záplavy v Indii.* Ve stylové oblasti odborné se vyskytuje **elipsa kontextová**, př. *Praxí to vycítíme a vždy pozor, aby spodní hlína byla hustší než vrchní, aby základ pro další práci nepovoloval.* Měli bychom se vyvarovat používání nevhodné (přepjaté, nadměrné) elipsy. Vzniká tehdy, jestliže si autor neuvědomí, že obsah věty je sice znám jemu, ale nikoli adresátovi. Pak je elipsa zdrojem nedorozumění (např. elipsa podmětu nebo předmětu), př. (Marně se lékař snažil zachránit nemocnému život.) *Nazítří vydechl naposledy.* (KDO?) *Traktor zapadl do závěje a nemohl dál. Unavený řidič se šel vyspat. Druhého dne ho šli lidé ze závěje vytáhnout.* (KOHO?) *Po čase šel Jeník ježka navštívit. Potravu, kterou mu dával, nežral.* (KDO?) *Alena dopadla na židli tak ztěžka, až zapraskala.* (KDO?)

- **Apoziiopeze** je záměrné nedokončení nebo přerušení výpovědi. V řeči mluvené je přerušeno naznačeno

intonačně, v psané podobě graficky (třemi tečkami nebo pomlčkou). Její charakter je emocionální, př. *Skoč, nebo...* Od apoziopce odlišujeme *přerušovanou výpověď*, která je častá ve stylu hovorovém a uměleckém, př. *Pane Pištore, já bych... ani nevíte jak... totiž abyste věděl...* (K. Čapek)

- **Vsuvka (parenteze)** je slovo nebo věta, která přerušuje pásmo řeči dodatečným sdělením, př. hodnocením, doplněním apod. Do věty je vložena bez syntaktického začlenění, v psané podobě se odděluje interpunkcí, v mluveném projevu odlišnou intonací, př. *Já jsem na to, musím se přiznat, opravdu zapoměla. Umělecké ztvárnění - na to nezapomínejme - je začarovaný kruh.* Z hlediska stylistického jsou parenteze bohatě diferencovány. V projevu běžně mluveném mají svůj základ ve spontánnosti vyjádření, odkud je přejímá i umělecký styl, př. *Tenkrát byly celé Čechy pod vodou, a člověk, čibržkom vodník, vždyť tehdy ještě lidé nebyli,...* (K. Čapek). Ve stylu odborném a publicistickém jsou vsuvky rovněž frekventované, mívají funkci dodatku, zpřesnění nebo vysvětlení, př. *Posluchači chtějí vědět, a to je nejdůležitější problém, jak jsou zvířata v kabině chráněna.*
- **Samostatný větný člen** je ze základní věty vyčleněn, a to proto, že autor na něj klade důraz. V základní větě bývá nahrazen zájmenem odkazovacím. Je to prostředek citového, často expresivního vyjádření, př. *Copak Jenda, ten se nikoho nebojí. Už ho nechci ani vidět, takového nešiku!* Objevuje se i ve stylu uměleckém, tam kde autor tíhne k prvkům hovorovým, př. *Ty granáty, to tady házejí pořád?* (B. Hrabal) Ve stylu publicistickém bývá zastoupen v mluvených formách, častý je ve sportovní publicistice, př. *Dvě nastřelené tyče a jedna střela těsně vedle, to byl celý výsledek naší neplodné převahy. - Stokilometrová rychlost na dráze, to je prostě fantastické.* V odborném stylu se nevyskytuje.
- **Vytýkáci opis** je zvláštní způsob uvolnění větné stavby. Obsahová uvolněnost je zastřena formální hypotaxí. Stejně jako u samostatného větného členu také v tomto případě jde obvykle o zdůraznění podmětu nebo předmětu, popř. příslovecného určení, př. *Byl to právě Bedřich Smetana, kdo ukázal na význam hudby pro náš národ. - Byly to knihy, které měl nejraději. - A bylo to zrovna na horách, kde se mu přihodila ona nemilá věc.* Vytýkáci opis se vyskytoval především v jazyce uměleckém. Byl spojován s obdobnou vazbou francouzskou, a proto bylo jeho užívání kritizováno jako zbytečný galicismus. V současné spisovné češtině se ho užívá zvláště ve stylu publicistickém (*Byli to právě naši studenti, kteří sklídili úspěch...*), především ve sportovní žurnalistice (*Je to hráč XY, který odjíždí k trestné lavici. - Po něm je to hráč YZ, který dostává touš a snaží se záutočit.*) a ve stylu odborném. V obou uvedených stylech (publicistickém a odborném) se uplatňuje vedle anteponované vytknuté části také postponovaná vytknutá část (*Co dovede uchvátit, je hudba. - Co měl nejraději, to byly knihy. - Kde se mu dařilo právě nejlépe, to bylo na horách.*).
- **Osamostatněný větný člen** má povahu nedokončené věty a mluvnický i významově souvisí se samostatnou výpovědí. Pro své emocionální zabarvení se užívá ve stylu uměleckém, v němž má úlohu zdůraznění nebo vyhocení myšlenky. Přenáší projev do roviny hovorové, př. u K. Čapka, J. Glazarové, V. Neffa, B. Hrabala aj., př. *Byl v tom kus dobrého pozorování a takovéto logiky. A medicínská rutina. A intuice. A instinkt.* (K. Čapek) Můžeme osamostatňovat kterýkoliv větný člen.

Nepravidelnosti větné stavby

Porušují pouze gramatickou formu, aniž by měly vliv na srozumitelnost vyjádření. Věta není dokončena v té formě, kterou se začala, ale pokračuje ve formě jiné. Patří k nim:

Nepravidelnosti
větné stavby

- **Anakolut** (vyšinutí z vazby), př. *My, kteří jsme tuto dobu neprožili, nám velmi dobře přiblížila tato díla (nám, kteří.., tuto dobu přiblížila díla...).* *Každý, kdo má víc než druhý, už mu narostou rohy* (každému... narostou rohy). *Vím, že člověk často, když dělá některou práci poprvé, nejde mu dobře* (Člověku nejde práce dobře, když ji dělá poprvé.).
- **Zeugma** (zanedbání dvojí vazby) je konstrukce, v níž se spojují dvě různé slovesné vazby s jedním

slovem, např. Členové jsou zapojeni a účastní se práce v komisích (zapojit do práce x účastnit se jí). Sestry mají rády a pečují o děti (mají rády děti a pečují o ně). Lidé stále vycházeli a vycházeli z budovy (vcházet do budovy a vycházet z ní). V podstatě jde o typ elipsy.

- **Atrakce** (skladební spodobování). Jde o mechanické přizpůsobování jednoho tvaru slova slovu druhému, např. Před sluncem východem (před východem slunce). Dali se cestou překonávání potíží a odstraněním nedostatků (...cestou překonávání potíží a odstranění nedostatků). Typy atrakce jako širší než delší (vlastně „širší než dlouhý“), ve většině případech (případů), v půli cestě (v půli cesty) aj. pokládáme dnes už za ustálené výrazy a jako chybu je nehodnotíme.
- **Kontaminace** (křížení, směšování dvou vazeb), např. Pokračovali na adaptaci divadla (pokračovat v ní + pracovat na něčem). Mám než tebe (mám jen tebe + nemám než tebe).

Úkol 42

Zamyslete se nad nepravidelnostmi větné stavby a věty opravte:

Ti, kdo se přihlásili na exkurzi, se sejdeme ve čtvrtek v 15 hodin. - Při práci u strojů nesmíš současně vyřizovat a rozptylovat se jinou činností. - Jana, když přišla domů, čekalo ji překvapení. - Řadě lidem se nechce ráno vstávat. - Vláda zamezila růstu inflace. - Není snadné rozumět a chápat dospívající. - Čtenáři, kteří dostali chybný výtisk, zašleme jim nový poštou. - Mimo vědecké kariéry se věnuje i režii. - Nakrmil jsem a dal jsem napít psovi. - Papež pozdravil i poželhal věřícím.

Pořádek slov

V češtině je pořádek slov sice volný, nikoli však libovolný. Je ovlivňován několika činiteli (významovým, gramatickým, rytmickým a principem rozměrového rytmu).

Pořádek slov v češtině

- **Aktuální členění větné.** Pořádek slov se stanoví na základě významového kontextu. Ve větě rozlišujeme východisko výpovědi (V), jež vychází z věty předcházející, a jádro výpovědi (J), označující to, co věta přináší obsahově nového. Stylisticky bezpříznakový je tzv. **objektivní pořad** s řazením V - J, př. *Byl jednou jeden král. Ten král měl tři dcery.* Tento pořad se uplatňuje ve všech stylech, více v psaných než v mluvených projevech, důležitý je pro styl odborný. **Subjektivní pořad** má sled obrácený J - V a jeho stylová hodnota je emocionální. Uplatňuje se v běžné komunikaci a v oblasti umělecké, př. *U nás v Úpě za havlovickou lávkou žil v kořání vrb starý vodník. Joudal se jmenoval.* (K. Čapek) Při reakci na jiný projev, např. replika v dialogu, se vynechávají přechodné členy a vypouští se často i východisko výpovědi, př. *Nesmysl!* (Je to nesmysl.) Významová výstavba kontextu se stejným způsobem týká také pořadí vět v souvětí.
- **Princip mluvnický.** V češtině se uplatňuje zvláště u **postavení přívlastku**. Shodný přívlastek předchází svůj větný člen řídící, př. *moje milá maminka*, přívlastek neshodný je za svým členem řídícím, př. *skupina našich studentů*. Obě postavení jsou stylisticky neutrální. Citové zbarvení dostává přívlastek shodný při inverzi obou členů, zvláště ve stylu uměleckém, př. *Šla žitím matka má...* (O. Březina), a ve stylu hovorovém, př. *kluku zlatý*. Archaické zbarvení má v tradičních souslovích, př. *den sváteční*. Citové zbarvení má i zaměnění slovosledu zájmenného a adjektivního přívlastku, př. *milý náš přítel*. V odborném stylu tvoří termín, př. *kočka divoká* (divoká kočka). Řadíme sem rovněž inverzi při zdůraznění, př. *Zajímá nás umění pravdivé*.
- **Princip přízvukový.** Jde o střídání přízvukových a nepřízvukových slabik ovlivňujících postavení slov, která nikdy nemají v řeči hlavní přízvuk. Ve stylu hovorovém a uměleckém se tato slova přiklánějí ke slovu předcházejícímu (příklonky), v odborném stylu se umísťují za první přízvukové slovo druhého větného celku, př. *Přitom je u štěchovické přehrady postavena elektrárna* (hovorově) x *Přitom u štěchovické přehrady je postavena elektrárna* (odborně). Ve stylu uměleckém rozhoduje o postavení příklonky větný rytmus.

- **Princip rozměrového rytmu.** Je založen na střídání různě dlouhých větných úseků ve větném celku. Je-li střídání rovnoměrné, vytváří se souměrný celek bez slohového příznaku. Porušení souměrnosti větného celku se vyskytuje nejčastěji tam, kde věta vložená člení souvětí na dva nerovnoměrné úseky, př. *Nakonec jsem krabici pěknými malbami, které jsme obkreslil z časopisu, vyzdobil.* Porušena může být i rovnováha jednoduché věty, je-li na jejím začátku příliš rozvitý větný člen a v druhé části holý nebo málo rozvitý větný člen, př. *Na konci roku pořádá se z prací studentů, tj. z jejich maleb, leptů, grafik i keramiky, výstavka.* K dalšímu porušení dochází i tehdy, je-li před substantivem značně rozvitý přívlastek shodný, př. *Všechny knihám věnované a dlouho do noci probdělé večery byly zbytečné. x Všechny večery věnované knihám a večery probdělé dlouho do noci byly zbytečné.*

Shrnutí

- Lexikální prostředky členíme podle rozsahu užívání jazykových prostředků na území národního jazyka (slova spisovná a nespisovná, tj. dialekt, interdialekt, obecná čeština, městská mluva a regionalismy), podle užívání jazykových prostředků v určitém sociálním prostředí (slang, profesionalismy, argot); podle příslušnosti ke stylovým vrstvám (kolokvialismy, termíny, publicisty, poetismy, slova knižní); podle časového zařazení pojmenovávací jednotky (historismy, slova zastaralá a zastarávající, archaismy, biblismy, neologismy); podle frekvence jazykového prostředku (slova frekvenčně omezená a slova frekvenčně neomezená); podle původu jazykového prostředku (internacionalismy, slova citátová, citáty); podle struktury jazykového prostředku (univerbizační a multiverbizační jednotky, sdružená pojmenování); podle citového zabarvení jazykového prostředku (nacionální a emocionální slova).
- Ze slohového hlediska jsou hláskové varianty slohově rovnocenné nebo slohově diferencované (varianty *-i/-é-, -ý/-ej-, ú-/ou-, o-/v-, -e/-o*). Stylistické rozvrstvení hláskových prostředků lze realizovat i prostřednictvím zvukových prostředků souvislé řeči.
- Grafické prostředky se slohovou platností rozlišujeme rovněž bezpříznakové a příznakové, jejichž stylistické zabarvení je emocionální; máme na mysli psaní velkých písmen, různé typy písma, interpunkci. Stylistické diferenciaci i plošnému rozvržení a uspořádání textu přispívá grafická úprava.
- Morfologické prostředky se slohovou platností lze přehledně dělit podle slovních druhů a jmenných i slovesných kategorií.
- Slovtvorné varianty mají stejný lexikální význam a vznikají různým způsobem tvoření, nejčastěji afixací. K základním variantám řadíme zakončení na: *-an/-ák, -ař/-ář, -n(i)/-n(ý), -n(ý)/-teln(ý), -išt(ě)/-isk(o)* aj. K dalším slovtvorným prostředkům řadíme příponu *-(n)ost, -ova(t), -ex*, dějová jména bez přípony, jména zdobnělá, přechylování, předponové tvoření slov, univerbizaci, multiverbizaci, tvoření názvu cizího původu, zkratky a zkratková slova.
- Syntaktické prostředky se slohovou platností jsou zaměřeny na věty podle členitosti, věty podle postoje mluvčího, na věty jednoduché a souvětí (souřadné i podřadné), na nepravé vedlejší věty, polovětné konstrukce (přechodníkové, infinitivní, s verbálním adjektivem, se substantivy dějovými), na zvláštnosti větné stavby (elipsa, apoziopese, vsuvka, samostatný větný člen, vytýkáci opis, osamostatněný větný člen) a nepravidelnosti větné stavby (anakolut, zeugma, atrakce, kontaminace).
- Pořádek slov v češtině je volný, nikoli však libovolný, je ovlivňován činitelem významovými, gramatickými, rytmickými a principem rozměrového rytmu.

Kontrolní otázky a úkoly

1. Jak můžeme charakterizovat slohovou platnost prostředků lexikálních?
2. Které hláskové prostředky patří k prostředkům příznakovým a které k bezpříznakovým? Uvádějte příklady.
3. Co patří k základním grafickým prostředkům se slohovou platností?
4. Jak můžeme charakterizovat příznakové jazykové prostředky z hlediska slovnědruhového třídění?
5. Které jazykové prostředky jsou příznakové u ohebných slovních druhů?
6. Co bychom zařadili k příznakovým prostředkům u neohebných slovních druhů?
7. Charakterizujte základní příznakové prostředky ze slovtvorného hlediska.
8. Jaké syntaktické prostředky považujete za stylově příznakové?

9. Které základní nedostatky jsou spojeny s používáním zvláštností a nepravidelností větné stavby.

Pojmy k zapamatování

- lexikální prostředky se slohovou platností
- slova stylově příznaková
- slova stylově bezpříznaková (nociónální)
- sociolekty
- kolokvialismy
- termíny
- internacionalismy
- determinologizace
- publicismy
- poetismy
- knižní slova
- historismy
- archaismy
- biblismy
- neologismy
- slova citátová
- univerbizace
- multiverbizace
- sdružená pojmenování
- emocionální slova
- meliorativa
- familiární slova
- hypokoristika
- eufemismy
- pejorativa
- dysfemismy
- vulgarismy
- ironismy
- hláskové prostředky se slohovou platností
- zvukové prostředky souvislé řeči
- grafické prostředky se slohovou platností
- morfologické prostředky se slohovou platností
- syntaktické prostředky se slohovou platností
- juxta pozice
- nepravé vedlejší věty
- polovětné konstrukce
- zvláštnosti větné stavby
- nepravidelnosti větné stavby
- pořádek slov

Průvodce studiem

Třetí kapitola zaměřená na slohovou platnost prostředků všech jazykových plánů byla obsáhlejší a pravděpodobně také nejnáročnější. Museli jste si vybavit znalosti z předcházejících jazykových disciplín a uvědomit si vzájemné vztahy mezi různými funkcemi jazykových prostředků. Jsem přesvědčena o tom, že řešení všech úkolů bylo úspěšné a že zvolené příklady přispěly k lepšímu pochopení problematiky. Odpočiňte si, udělejte si delší přestávku a teprve potom začněte studovat poslední kapitolu. Přeji hodně úspěchů v dalším

studiu.